

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 85
(18360)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 25,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Уругларның республика чергелиг бирги чыыжы

«ЧАЙНЫҢ ЧЕЛЭЭЖИ»

Таңды кожунун «Малышок» уруглар лагери — чыскаалда.

Дүүн, июль 24-те, найысылалдың Арат шөлүңге, Национал театрның баарына республика чергелиг уругларның бирги чыыжы «Чайның челээжи» болуп эрткен. Ук хемчегни ТР-нің өөредилге болгаш эртем яамызының деткимчези-биле эрттирген. Аңаа республиканың кожуннарны болгаш хоорайларыннан ниитизи-биле 15 команда келген. Улуг-Хем, Таңды, Чаа-Хөл, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Тес-Хем... Уругларның школа чанында болгаш доктаамал чайгы лагерьлеринин команда-лары боттарының кожунун төлээлеп киришкен.

Кожууннарны төлээлээн чаңгыс аай нүг хептиг болгаш бөрттерлиг командалар Арат шөлүн байыр шинчи кириген. ди чүзүн өңнүг челээштиң чырык, чараш нери ышкыш бичин уруглар холдарында за-ла чүзүн-баазын агаар бөмбүктерин тган. А олары дээрже чүткээзиг, бичин лгынчыгашка эстеп, агаарда улам-на борнайнып турлар.

Уругларның республика чергелиг бир гаар «Чайның челээжи» чыыжы байырлыг скаал-биле ажиттынган. Ук хемчег «Орус л — амыдыралдың хеми» деп девиз-би-эрткен. Байырлыг хемчегни аядары-би-сестү ТР-нің өөредилге болгаш эртем йыды Каадыр-оол Бичелдей алган. Бүгү спубликадан чыгып келген уругларга ол: илерин бо хүнгү чыышка кирип чедип лгениңер төөгүже кире бээр, чүге дизе

бо дээрже бүгү республиканың уруглары-ның бир дугаар чыыжы-дыр. Силериниң шуп-туңарның боттарыңарның школаларыңарга, чуртуңарга ынак улус болуп өзүп келириңер биске чугула. Ынчангаш бо чыыш силер-ге эр мөзү-бүдүштүн, найыралдың болгаш өөредилгениң школаны болур ужурлуг — деп демдеглээн.

Байырлыг хемчегниң аядыышкынын чарлаан соонда уругларның «Салгал» хөй-ниити организациязы аныак салгалдың байырлалына улам шинчи кирип, концерт программасын бараалгаткан. Улаштыр амгы үеде аныктар хемчеглеринге болганчок-ла неперенгей апарган «флэш-моб» — шупту ырлавышан, танцы шимчээшкенин күү-седири. Янзы-бүрү өңнерлиг хептерлиг оолдар, уруглар «Родина моя» деп ырыны ырлавышан, танцылаан.

Республиканың булуң бүрүзүндө келген командалар бот-боттарындан ылга-лып, лагерьлериниң адрестерин белеткеп алган. Чыскаалда киришкчи командаларның эң-не бичинзи — Таңды кожунун Бай-Хаак школаның баазында «Малышок» уруг-лар лагериңиң кижизидикчилери.

Май-оол Тойбухаевич Монгуш, Ба-рыын-Хемчик кожунун уругларның «Доброволец» шериг-спортчу лагери-ниң удуртукчузу: «Бис бо хүнде кожун-увус мурнундан республика чергелиг бир дугаар уруглар чыыжында кирип келгени-вис дыка өөрүнчүг-дүр. Бистиң шеригжит-кен спортчу лагериности Аянгаты сумузуңга РФ-тиң камгала сайыды Сергей Кужугет-ович Шойгу ажиткан. Ынчангаш бистиң ла-гериности кожунну төлээлеп, чыышка кир-

жири төлөптиг деп санааш, чоруткан. Бо ла-герьниң кол угланыышкыны — уругларның спортчу болгаш шеригжиткен кижизидилге аялын чорударының эге чадазы. Уруглар маңаа келгеш, күш-культурага хандыкшыл-дыг болуп, мага-бодун сайзырадып, ботта-рында бар салым-чаяанын көргүзөр арга-лыг».

Менди Саая, уругларның «Доброво-лец» шериг-спортчу лагериңиң төлээзи: «Мен бо шеригжиткен лагерьни дыка со-нуургадым. Ылаңгыя меңээ, эр кижиге, ол кончуг аяктыг деп көрүп тур мен, езулуг шериг чуртталга сагындырар-дыр. Бо ышкыш лагерьлер чер-черлерге турар болза эки деп бодап тур мен. Мен бо лагерьге келгеш, сагылга-чурум деп чүүлге өөренип алдым. Эртежик турарына база чаңгыга-даа бердим. Дыка солун-дур. Меңээ дыка тааржыр лагерь-дир».

Байырлалдың түннел кезээнде шупту киришкчилер холдарында тудуп алган агаар бөмбүктеринге боттарының күзелдерин сымарангаш, бүдөр болзун дээш ак-көк дээрже ужуруп салыпкан. Чүзүн-баазын өңнерлиг хөй бөмбүктер хары угда дээрже талыйтыр ужуп үнүпкен.

Республика чергелиг «Чайның челээ-жи» уругларның бирги чыыжының байыр-лыг аядыышкынының соонда командалар шупту уругларның «Юность» спортчу-кадык-шыдылга лагериңче айттаныпкан. Оларга аңаа аңгы-аңгы шөлчүгештерге солун хем-чеглер эрттирер.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Сиген шөлдеринче үнген

2013-2014 чылдарда мал кыштаг-лаашкынынга 195,89 муң тонна сиген-ширбишти, 4,8 муң тонна чулуктуг мал чемин республикага белеткеп алырын планнаан.

Мал чеминге белеткеп алыр үнүш-дүжүт аймаа 6878 гектар черде, 5821 гектарда — чаңгыс чылдыг сиген, 1057 гектар черде — хөй катап кезер люцерна, эспарцет, донник хевирниң үнүш аймаа бар. Мөңгүн-Тайга ко-жуунуң ажил-агыйлары Чөөн-Хемчик биле Улуг-Хем кожуннарның сиген шөлдеринден мал чеди белеткеп алыр. Мал чеминиң белет-келинге ниитизи-биле 860 тракторларны, 390 сиген кезер машиналарны, 200 механиктиг дырбааштарны болгаш сиген бөлүп тырыыр 35 кожугларны ажыглаар. Мал чеминиң белет-келин дүргедедир сорулга-биле механизас-таттыг 13 бригаданы хаара тудар. Олар дээрже Бай-Тайга кожунуң «Бай-Тайга» МТС, Барыын-Хемчик кожунуң «Западная» МТС, Сүт-Хөл кожунуң «Сүт-Хөл» МТС, кы-зыгаарлаан харысгалгалыг «Тывахолдинг» агроулетпүр кооператив, Таңды кожунда М.А.Санниковтуң тараачын-фермер ажил-агыйы, Өвүр кожунуң «Чалааты» муници-палдыг бүдүрүлгө дээш, оон-даа өске.

Июль 23-те байдал-биле алырга, мал чеди белеткээр 24 бригада, 390 техника сиген шөлдеринче үнген. 2856 гектар черде сигенни кезип, 2609 тонна сигенни сарааттаан. Көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Сергей Оюнун дыңнатканы-биле алырга, Каа-Хем, Таңды, Чаа-Хөл, Би-Хем, Кызыл, Чеди-Хөл, Тожу кожуннарда мал чеминиң белеткели эге-лээн. Чаа-Хөл, Каа-Хем, Таңды кожуннарда шуудаан. «Час орай дүшкен, чайның эгези соок-даа болган болза, өт-сигенниң үнгени багай эвес, чүгле чулук тыртары орайтаан — деп, Сергей Оюн демдеглээн. Мал чеминиң белеткелиниң шуудаарына шаптыктыг чүүл-дер — кывар-чаар материалдарның болгаш артык кезектерниң чедишпези.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол июль 22-де республикада мал чеминиң белеткелин-ге хамаарыштыр селектор хурал эрттиргеш, мал чеминиң белеткелинге чамдык кожуннар-ның удуртукчуларының маажым, харын-даа мырыңай тоомча чок чоруун айтып, шалып-кын ажилдап эгелээрин саналдаан. Кожуун-нарның удуртукчуларының мал чеминиң бе-леткелинге тоомча чок болганының бир чижээ — Чаа-Хөл кожундан аңгыда, өске кожун-нарның бюджеттеринде мал чеминиң белет-келинге деткимче боор акша-төгерикти баш бурунгаар тускайлавааны. 2013-2014 чылдар-ның мал кыштаглаашкыны-биле харылзаалыг айтырылгарга кончуг харысгалгалыг боорун, бо чугула ажилга шаптаразыннарны дүрген чайладырын кожун болгаш Көдээ ажил-агый яамызы чергелиг албан-дужаалдыг удуртукчу-ларга Шолбан Кара-оол даандырган.

Хүннүц медээлери

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ РОССИЯНЫҢ
ЧАЗААНГА ИЛЕТКЕЛ КЫЛЫР

Ол дугайында Шолбан Кара-оол сайыттар кабинетинге июль 22-де болган эртенги хуралга дыңнаткан. Илеткелге республиканың тодаргай чедишкенин база эң-не чидиг — федералдыг төптүн шыңгы деткимчези-биле шийтирлеттинип болур айтырыглар демдеглеттинерин ол чугаалаан.

«Ооң-биле кады элээн каш айтырыгларны шийтирлээри — республиканың албан-дужаалдыг кижилериниң дорт харыскалгалы-дыр, олар ол айтырыгларны шийтирлеттинеринге эргежок чугула бүгү байдалдарны тургузар ужурулуг» — деп, Тываның Баштыңы айткан. Шолбан Кара-оолдун чугаалап турары-биле алырга, Тыва Республиканың социал-экономикаг хөгжүлдээрин айтырыгларын федералдыг деңгелге сайгарып чугаалажырының дугайында регионунуң бот-идекейжи, эгелекчи саналын Россия Федерациязының Чазаның удуртулгазы деткээн. Хуралды бо чылдың күзүнүңде Москвага эрттирериниң дугайында баш бурунгар дугуржулга чедип алдынган.

Аппарат хуралының үезинде хүннүң өске-даа чугула айтырыгларын чугаалашкан. Мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле аңгы сайгарып чугаалажып тура, кожууннарның удуртукчуларындыг шыңгы

негелделерни салган. Оон аңгыда, Чөөн-Хемчик кожуунунуң хөгжүлдээринге хамаарышкан айтырыгларлыг үнүүшкүннүг хуралдың планын белеткээрин Чазак Даргазының бирги оралакчызы Михаил Козловка дааскан. Тываның Баштыңының бодагы-биле, ук кожуунда хөй туристер кээп турар-даа болза, боттарының девискээринге туризмни сайзырадырының арга-шинээн ам-даа долузу-биле ажыглавын турар.

Тываның Баштыңы бүгү Тывада уругларның чайгы кадыкшылга лагерлеринде чоруттунуп турар ажылдарның шынарының дугайында айтырыгга база доктааган. Дыштанылга лагерлеринде ажылды сайгарып көөр ажылчын бөлүктү баштаарын Тываның өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдейге дааскан.

Ол ышкаш Шолбан Кара-оол бодунуң оралакчыларындыг чер шимчээшкенинниң түңнелинде когараан объектилерде септелге, катап тургузар ажылдарның чоруп турарын хыналдага алырын негээн. «Кожууннарның баштыңнары-биле чугаалашкаш, бо ажылды Чазак Даргазының оралакчылары, сайгытар кошкак хыналдага ап турар деп түңнелди үндүрдүм. Объектилерниң акшаландырышы-биле холбашкан айтырыгларны шалыпкын шийтирлеп, чайгы тудуг сезонун чогумчалыг ажыглаарын диледим» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

ОРГКОМИТЕТТИ ИГОРЬ СЛОНЯЕВ
УДУРТУП-БАШТААР

Тываның болгаш Россияның чаңгыс демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чыл болган юбилейлиг байырлалдарын эрттирериниң болгаш белеткээриниң талазы-биле организастыг комитеттин даргазына Россия Федерациязының регионнар хөгжүлдээриниң сайыды Игорь Слоняев томуйлаткан.

Ону томуйлаанының дугайында Россия Федерациязының Чазаның Айтышынынга 2013 чылдың июль 15-те Дмитрий Медведев ат салган. Тываның болгаш Россияның чаңгыс демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганының 100 чыл болган юбилейлиг байырлалдары-биле холбашкан хемчеглер Россия Федерациязының Президентизиниң 2011 чылдың август 8-те №1057 Чарлыын езугаар федералдыг деңгелге 2014 чылда эртерин сагындырып каалы.

КОМПЛЕКСТИГ ТУДУГ ТУДАРЫНГА
КУРЛАВЫРЛААР

Улуг-Хемниң оң талакы эринде Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан чериниң чоогунда черни комплекстиг тудуг кылырынга тускайлап бээрин Чазакка болган хуралга Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол дыңнаткан. Аңаа тудар тудуглар Тываның найысылалының эрик кыдының 2014 чылда доостур чигине чаартылгазы — чаа архитектурлуг хевир-биле аянажыр ужурулундан онза ужу-дузалыг болурун Ш. Кара-оол демдеглээн. Кызылдың төөгүлүг, солун черлериниң бирээзи — «Азияның төвү» обелиск турар хем эрин чаарты кылып, регионунуң турисчи брендилериниң бирээзин кылыры-биле Ш. Кара-оол билдингир специалистерни чалаанын, оларның аразында уран дизайн талазы-биле делегейде билдингир мастер Даши Намдаков бар дээрзин сагындырып каалы.

Тываның Баштыңы оң талакы эрик архитектурлуг эстетика талазы-биле чаартылгалар кылдынар кол эрик кыды-биле дүүшкен турар ужурулуг деп санап турар. Ынчангаш республиканың эрге-чагыргазы ол черлерни комплекстиг тудуг тударынга, ол тудуг шынарлыгы, аянашкаа база микрорайонунуң чурттаарынга таарымчалыын хандырып болур болганда курлавырлап арттырган. Шолбан Кара-оол «ВКонтакте» соцеткиде бодунуң арнындан бизнести конкурска киржиринче чалаан. Бо төлөвилелди боттандыраары-биле чогуур даалгаларны Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү-хөреңги база Тудуг яамыларынга берген. «Конкурстун тилекчизинге таарымчалыг байдалдарны тургузарын магадылап тур бис» — деп, Ш. Кара-оол аазап турар.

ШОЛБАН КАРА-ООЛ —
ШЕРИГ-ООЛ ООРЖАК

Дүүн, июль 24-те, Шериг-оол Дизижинович Ооржак 71 харлаан. Республиканы ол 1992 — 2007 чылдарда баштап турган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аңаа байыр чедирип, чедишкенинни күзээн. Байыр чедиришкенинде бижээни болза: «Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович! Төрүттүнген хүнүңер-биле Силерге чүректин ханызындан байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер, Силерге быжыг кадыкшылды, омак-сергек бооруңарны, чогаадыкчы узун назынны болгаш төрээн Тывавыстың чаагай чоруу дээш бүгү-ле ажыл-херектеринге чедишкенинни күзедим!»

Шериг-оол Дизижинович Ооржак 1942 чылда Тываның Байрын-Хемчик кожуунуң Шекпээр суурга төрүттүнген. Тывага болгаш Россияга берге 1990 чылда Дээди Советтин депутат корпусу ону Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгаан. Республиканың Президентизи албан-дужаал республиканың конституциязынга быжыглаттыгган соонда, 1992 чылда баштайгы соңгулдаларга ойнап алган. 1997 чылда Тыва Республиканың Президентизинге катап соңгуткан. Элчеглиг соңгулдаларның бүдүүзүндө республиканың эң бедик албан-дужаалының адын Президентиден

Чазак Даргазы деп эде адаар өскерилгени Тываның Конституциязынга кириерин саналдаан. 2002 чылда Шериг-оол Ооржак Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга соңгуткан.

Хөй чылдар дургузунда ак сеткилдиг ажылы болгаш девискээриниң социал-экономикаг хөгжүлдээринге кириген үлүү дээш Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун Чарлыы-биле Республика Ордени-биле шаңнаткан. Оон хөй санныг федералдыг шаңналдары бар: Найырал Ордени (1997), Хүндүлел Ордени (2002), «Төрээн чурт мурнунга ачы-хавыя-зы дээш» Орден (2007 чыл).

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолдун бодагы-биле совет административтиг комсистемазы буступ дүшкен экономикаг буураашкын республиканы баштап туртайгы президент Шериг-оол эде тургустунуушкун реформың багай уржуктарынга удур туржуп, национал, чүдүлгө, политиктиг болгаа чылдагааннар-биле тывалелдин сандараарын болду

Аныяктар форуму «Дүрген —

АЛДЫ ТӨЛЕВИЛЕЛ ТИИЛЕКЧИ БОЛГА

«Тыва — хөгжүлдениң девискээри» деп аныяктарның өөредилгиг форумунда ийиги спортчу ээлчег эгелээн. Форум ийи чыл улаштыр Таңды кожуунуң девискээринде республиканың база бир бойдус чурумалдыг черлериниң бирээзи Дүрген кашпалындан ырак эвесте эртип турар болгаш «Дүрген-2013» деп атты алган.

Маңаа майгынар лагеринге бирги ээлчегде аныяк сайгарлыкчыларның командалары, волонтерлар организациялары база черлериниң студентилери чыылган. Олар беш хүн иштинде жориниң шийткелинге боттарының социал база бизнес-төлөвилелдерин кирип, бодалдарын, арга-дуржулгазын солукшанындан аңгыда, өөредилгиг шөлдерге эгелеп чоруур бизнесменнерге эргежок чугула теория талазы-биле белеткелди ап, Тываның онза бойдустуг булуңунга дыштанганнар.

Угаан-бодал сайзырадыр ажыл-херектерниң база мастер-класстарның соонда аныяктарга программа езугаар чогаадыкчы чоруктун фестивалы, тыва хүрешке, хол бөмбүүңге, уруглар аразынга сумо хүрешке спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Бо чылгы форумунуң ажылынга эрге-чагырганың төлээлери-биле катай ниитизи-биле 450 хире киж киришкен. Республиканың чогаадыкчы болгаш

идекейжи аныяктары чедишкенин, ажыл-агыйжы сайгарлыкчылар, политиктер, хөй-ниитичи дээш, солун кижилер-биле ужурашкан. Форумунуң киржикчилеринге эң-не уттундурбас ужурашылга лагерьге аалчы бооп келген Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле июль 19-та Дүрген хемниң эринге болган. Форумунуң организатору — ТР-ниң Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле яамыга «Дүрген-2013» — «Сайгарлыкчы сен» деп аныяктар ортузунга сайгарлыкчы чорукту непередип сайзырадыр сорулгалыг комплекстиг программаны боттандыраар дээш бир чыл иштинде аныяктарны сайгарлыкчы ажыл-чорудулгаже хаара тударының талазы-биле кылдыгган ажылдарның түңнелдерин үндүрер отчеттук хемчег болур.

Аныяктарның өөредилгиг форумунуң кол сорулгалы — социал база экономика талазы-биле келир үеде элээн перспективалыг, кедилгиг бизнес-төлөвилелдерге күрүне деткимчезин көргүзөр сорулга-биле конкурс езугаар шийлгени чорудары болур.

«Дүрген-2013» форумунуң белеткел чадазынга 95 бизнес-төлөвилелдерни идип үндүрген. Чылдың эртер «Аныяктарның бизнес-төлөвилели» деп республика конкурсузу «Тыва — хөгжү

лдениң девискээри» деп тарның өөредилгиг форум шийткелинче бодунуң төлө кириер эргени алган 44 чилерни тодараткан. Оон жюри 17 социал төлөвилел өөренип көргөн. Үр сайгының, санал-онал солчулг соонда конкурс комиссияз төлөвилелдерни тилекчи санаан. Республика бодж 20-ден 50 муң рубль чедир оларны «Аныяктарның дыштан болгаш кадыкшылын организ номинацияга «Буяныг чүр төлөвилелди боттандыраар Сайлык Сүктермаа, ол-ла номга «Тыва Республиканың КЕ чээшкени» аныяктар организ база Новосибирск студентиг «Идегел» каттыжышыны

Ол ышкаш «Идегелге» медээ информация төлөвилел номинацияга «Бо кайгамчы делегей» деп төлөвилелин дыраарынга база субсидияны Балгазынның №2 профучзиниң «Аныяк гвардия» ани организациязының удуртукның чөвүлели «Эрес-дидим шериг-патриотчу клубту тур деп төлөвилелин чедишкени галаан. А Элегес-Аксының ани организациялары «Аныяк ажылче хаара тударынга дет номинациязынга төлөвилелди курузунуң тилекчилери бол

«Аныяктарның социал төлөвилелдеринге күрүне д чезиниң ниити түнү 180 муң Шупту төлөвилелдер солун, ужу-дузалыг болган» — деп даргазы, ТР-ниң спорт база тар херектериниң талазы-биле йдының оралакчызы Ольга Л ва, конкурсту түңнөп тура, чуг

Форумунуң киржикчилер хонук дургузунда хөй чаа бол ажыктыг билиглерни алган келир чылдын форумунга ула кейжи киржирлер. «Дүрген бодун бүрүнү-биле шыныда даан болгаш салган сорулг күүсеткен деп дидими-биле ч болур. 44 бизнес-төлөвилелди курузунуң тилекчилери жк эксперт кежигүннери оларны нү-биле сайгарган соонда бил ТР-ниң парлалга ал

Уран чүүл делегейинде

«ТАНЦЫ-САМГА ЫНАК-ЛА МЕН»

Бичии кижиниң салым-чаяны ооң кара чажын-дан тура-ла, илереттинип келир. Ырлаарыңа салымныг уруг хөгжүм дыңнап кааш-ла, өөрүп ырлаар-даа болур, а танцы-самга чаянныг уруг база-ла ыры-хөгжүм дыңна-лы бээр билек-ле, чаптанчы аажок кылдыр атпаңадыр шимчээр боор чүве. А чам-дык уругларның уран чүүлдүг кандыг адырыңа салымны чоорту өзүп орда, тодарат-тынып келир.

«Салым-чаяны чок кижини» деп чамдык ада-иелерден дыңнап болур, ол шын эвес. Арта-а хөгжүм дыңнай албас болгаш ырлап билбес кижини «кулаанче дыг басыпкан» деп орус чоннуң лежер домаан чугаалаар боор. Кижини бүрүзүндө бир-ле чүүлге са-ым-чаяны черле турар. Ылаңгыя ичин уругларда. Оларның иштиги делегейи дыка бай, чогадыкчы.

Мээң «маадырым» Руслан Сазанак танцы-самга аажок наак. Ол — Кызылдың «Уруглар-ның хореография школазы» уруг-арның немелде өөредилгезиниң «Фиеста» спортчу танцы студия-ның самчызы. Руслан танцы өлүү-биле чоокта чаа Болгария-га болуп эрткен «Подснежник» угу-делегейниң фестиваль шим-чешкиниң «Болгар боодал» деп уругларның болгаш элээдилерниң уран чүүл фестивалына киришкен, ийелгелиг 2-ги черге төлөтүп олуп чанып келген. Бичии сам-га-биле ужуражып, ооң уран чүүл ыдыралының дугайында чугааны алдым. Ынчангаш номчукчулары-ска Руслан Сазанак-биле ин-тервьюу бараалгаттымыс.

— Руслан, каш харлыг сен?

— Мен 12 харлыг мен. Кызыл-дың 15 дугаар школазының 5-ки азын дооскаш, ам 6-гы классче илчидим.

— Танцы-самны канчап со-ургай берген сен?

— Акыларым Аяс Допай биле берген Монгуш оларның аайы-би-сонуургаар апарган мен. Көрүп барымга, чараш болгаш бөдүүн лду. Оон чоорту сонуургалым штелген.

— А танцыдан өске кандыг нуургалдыг сен?

— Ооң мурнунда эштин-болгаш конькилээринге ынак-ан мен, ам танцы студиязынче-дип алгаш, чүгле танцылаар мен.

— «Фиеста» бөлүүнче кажан-рип алдың?

— 2011 чылдың орай күзүн-дып эгелээн мен. Мени угбам-рип каан. Оон 2012 чылдың-ын спортчу танцылар маргыл-зынга киришкен, чылдың-болур «Весенний бал-2012» нири-дир ийин, аңаа спортчу-цылар талазы-биле маргылдаа-3-кү черни, а бо чылын шак-ла маргылдаага 1-ги черни алдым.

— Удуртукчу башкыңны кым-р?

— Башкымны Лидия Ананьева-на Сарбаа дээр. Башкым шыңгы-болгаш эки. Ол бисти шын алды-нып билиринге, дурт-сынны шын-тударыңа болгаш чараш чүүлге өөредип турар.

— Танцы уран чүүлү сеңээ-чүнү «берип» турарың?

— Чараш, онзагай шимчээш-киннерни.

— Эң-не ынак танцыларың-кандыгың?

— Даштыкы танцылар, «Ча-ча-ча» биле вальс.

— Болгарияже чорааныңар-ның дугайында чугаалап көрөм. Каш кижини чордуңар, солун чүнү көрдүң?

— Бистиң «Фиеста» студия-выс биле кады «Хек-даван» ан-самбли база фестивалга кирип чораан. Мээң бөлүүмдө 9 кижини биле 2 башкы чордуус. «Подснеж-

райлардан келген коллективтер-ниң күүселделерин чарашсындым. Бисти Балчик биле Нисебр хоо-райларже база экскурсиялаткан. Эштерим-биле Болгария чедип, чараш хоорайлар көргөнимге дыка өөрүүр-дүр мен. Онза чараш фе-стивалга киришкен дугайында сак-тыышкын кылдыр шуптувуска улуг мөөрейниң киржикчилериниң ду-гайында таныштырган бичии ном-чугашты үндүргөш, берген. Ында бистиң «Фиеста» бөлүү биле «Хек-даван» ансамбли база кирип турар.

— Амыдыралыңның чогаа-дыкчы кезээ, танцы уран чүүлү, ам-даа хөй санныг чедишкин-нерлиг болзун деп күзээш, эки өөредилгени болгаш чаа-чаа тии-лелгелерни сеңээ болгаш кады танцылап турар эш-өөрүңге кү-зедим, Руслан.

— Четтирдим, улуу-биле.

ник» Бүгү-делегейниң фестиваль шимчээшкениниң «Болгар боодал» деп уругларның болгаш элээдилер-ниң уран чүүл фестивалы Кра-нево хоорайга болуп эрткен. Аңаа кирип келген киржикчилерниң саны та чеже чүве, дыка хөй. Фе-стивалдың киржикчилерин Кра-нево хоорай-биле таныштырып экс-курсиялаткан. Хоорайның чаражын магададым. Оон фестивалдың ниити байырлыг парадыңга ки-ришкен соонда конкурс-даа эге-лээн. Бис «Ча-ча-ча» биле «Школь-ный вальс» деп ийи танцы күү-сеттивис. Түнчеливис эки болган, ийиги черни алдымыс. Өске хоо-

Автордан: бичии кижиниң со-нуургалының аайы-биле салым-чаянныг үе-шаанда тодарадып, ону сайзырадырыңа улуг детким-че көргүзери чугула. Ол ооң келир үеде мергежилин шилип алырыңа дуза бооп болур. База ол ышкаш бичии кижини чаш назынындан эгелеп бодунуң хостуг үезин чөптүг ажы-лап билер болза эки. Ол школага өөренир үезинден аңгыда, бодун-га ажыктыг чүүл кылып алырыңа болгаш үезин шын үнелеп били-ринге эргежок чугула.

Кандыг-даа байырлалдар-га тураскааткан улуг хемчеглерге өөреникчилерниң танцы-самы аян кириер. Ажылым аайы-биле барган хемчеглерге хоорайның сурагыг «Фиеста» танцы студиязының чараш вальсы албан турарын эске-рер турган мен. Ол чарашынар валстың самчыларының бирээзи мээң бо бижээн чүүлүмнүң «маа-дыры» ол болду. Дыка-ла чараш, сонуургалдыг бичии оолчугаш-тыр деп боодадым.

Валерия КОНГАР
чугаалашкан.

Кыйгырыг

«Школаже белеткениринге дуза

Чаа өөредилге чылының эгелээри-биле холбаштыр Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы 2013 чылдың август 1-ден эгелеп «Школаже белеткениринге дузала» деп акцияны эрт-тирер.

Организацияларның удуртукчуларын, хуу сайгарлыкчыларны база республиканың чурттакчы чонун хандырылганы четпес өг-бүлелерниң ажы-төлүңге база амыдыралдың берге байдалдарына таварышкан уругларга, школачыларга херек барааннар база идик-хеп садып алы-рыңа шыдаар шаа-биле материалдыг дуза көргүзүп, деткирин диле-дивис.

Дуза көргүзөр күзөлдиглер Тыва Республиканың Хөй-ниити пала-тазынга кээрин азы 8 (394-22) 2-32-38 дугаарлыг телефонче долгаа-рын база кожууннарда Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының кежигүннеринге баарын диледивис.

Спортчуларның санын көвүдедири-биле

Кадының байдалы-биле кызыгаарлаан арга-шине-тиг кижилерни күш-культура болгаш спортче хаара тудары-биле Тыва Республика-ның Чазаа «Тыва Респуб-ликага 2014-2015 чылдар-да адаптивтиг күш-культура болгаш спортчу хөгжүдери» деп акшаландырышкыны-ның ниити хемчээли 3 мил-лион 760 муң рубль түңнүг тускай сорулгалыг програм-маны бадылаан.

ТР-ниң спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле сайыды Уран-кыс Ондарның демдеглээни-биле алырга, документини Россия-ның Президентизи Владимир Пу-тинниң паралимпийжи-спортчулар-ның 2012 чылда Паралимпийжи оюннарда чедишкенин киришке-ниниң соонда оларның-биле ужу-ражылга үезинде берген даалгазын күүседире-биле ажылдап кылган бооп турар.

Программаны боттандырга-нының түңнелинде кадының байдалы-биле кызыгаарлаан арга-шине-тиг кижилерниң ара-зында спортчуларның болгаш күш-культуржуларның санын 1300 кижиге чедир өстүрери планнатты-нып турар. Специалистерниң санап турары-биле алырга, 2015 чылдың төнчүзүңге чедир Тываның 100 па-раатлеттери спортчу разрядтарлыг, аттарлыг болур. Кол угланышкын-нарның бирээзи — дээди спортчу

чедишкенин хөгжүдери база спортчу курлавыры белеткээри болур. «Тыва эң-не бедик класстың спортчуларын белеткеп болур. Ооң бадыткалы — Лондонга болган Па-ралимпиаданың маадырларының бирээзи Михаил Оюн база 2013 чылдың Сурдолимпиадазынга кир-жиринге кандидат, дзюдо мөгези Дженни Чамыян-дыр. Бистиң кол сорулгавыс — кадының байда-лы-биле кызыгаарлаан арга-ши-нектиг кижилерниң хөй кезини күш-культура болгаш спорт-биле өң-нүктежи, боттарын көргүзерин чедип алыр ужурлуг бис» — деп, Уран-кыс Ондар демдеглээн.

Амгы үеде Тывада 1235 инва-лидтер доктаамал күш-культура болгаш спортче кичээнгени салып, белеткелин күштелдирип турар. Спортчуларны Кызылда Дээди спортчу мергежил школазында (ча адаары, хостуг хүреш, дзюдо) база хоорайның уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазында (эштири) белеткеп турар. Таарым-чалыг байдалдар-биле кады инва-лид-спортчуларның чүгле санын көвүдедип болур эвес, оларны хаара тудуп болур спорттун хе-вирлериниң сан-даңызын өстүрүп болур. Эң чугула сорулгаларның бирээзи — кызыгаарлаан арга-ши-нектиг кижилерге таарыштырган спортчу улуг тудугларның санын көвүдедири-дир. 2016 чылда рес-публикага оларның саны 40 турар ужурлуг.

Төлээри көвүдээн

Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызы бодунуң башкарылгасын-да бүдүрүлгелерниң үндү-рүглери болгаш өске-даа төлевирлерни күрүнө бюд-жединче бо чылын кандыг төлөп турарын баш бурун-гаар санап көргөн.

Казымал байлактар тывыжы чорудуп, болбаазырадып турар үлетпүрнүң болгаш чылыг-энерге-тика комплекзиниң бүдүрүлгелери 2013 чылдың бирги чартыын-да бюджетче төлевирлерни план-наттынганындан 28 хуу ажыр күүсеткен. 308,5 миллион рубльди күрүнө акша-хөреңгизинче кириер планныг тургаш, 317 миллион рубль түңгө үндүрүлгелери болгаш өске-даа төлевирлерни төлээн. Казымал байлак казып ап турар бүдүрүлгелер 2013 чылдың бирги чартыында Тываның бюджетинче 273,6 миллион рубльди шилчиткен.

Чер үндүрүү дээш төлевир-лерниң өзүлдөзи бо чылдың баш-тайгы чартыында эң хөй болган. Ооң хемчээли планнаттынганын-дан 30,5 хууга көвүдээн. Немел-де өртек үндүрүүнүң хамааржыр тускай үндүрүлгелерни аразындан агаар-бойдуска хора чедиргени дээш өске-даа төлевирлерни хем-

чээли 11 катап өскөн.

Үлетпүр болгаш энергетика яамызының специалистериниң дыңнатканы-биле алырга, үндү-рүглери эң хөй төлээн бүдүрүл-гелерге казымал байлак казып ап турар бүдүрүлгелер хамааржыр. Республиканың бюджетинче кирип турар үндүрүг төлевирлериниң ниити хемчээлиниң 86,3 хуузу — оларның төлевирлери. Республи-каның девискээринден казымал байлак казып ап турар 6 компа-нияларның аразындан үндүрүлгелери эң хөй төлевирин хөмүр-даш казып ап турар Тыва даг-руда ком-паниязы шилчиткен — үндүрүлгелери ниити хемчээлиниң 51,6 хуузу. Ийиги черде — алдынның даш ру-дазын казып ап турар кызыгаар-лаан харысалгалыг «Тардан-Голд» нитилел.

Орулгалардан үндүрүлгелерниң эвээжээнин яамы дыңнадып турар. Ооң чылдагааны Тыва даг-руда компаниязының болгаш алдын ты-выжының «Ойна» артелдин ажы-лының бүдүрүкчүлүүнүн чавы-зааны болган. Республиканың чы-лыг-энергетика комплекзинден үндүрүлгелер төлевирлериниң эвээ-жээни — чурттакчы чоннуң комму-нал ачы-дузазы дээш төлевирлерни эвээш төлөп турарында.

Кыска тайылбыр: «Фиеста» спортчу танцы студиязы 28 чылда тургустунган. Ооң кол сорулгазы — сценажиткан танцызын хөгжүдери. «Фиеста» студиязы — делегей чер-тиг бал танцыларының мөөрейлериниң болгаш фестиваль-ларының кубоктарының болгаш Гран-при шаңналдарының эди-чизи. Ооң удуртукчузу — РФ-тиң болгаш ТР-ниң культура-ның алдарлыг артисткасы Лидия Ананьева Сарбаа. 2001 чылдан эгелеп студия танцы спортунуң талазы-биле маргылдааларны доктаамал эрттирип турар. Ол ышкаш «Ве-сенний бал» турнирин эрттирери чаңчыл болу берген.

«Улуг-Хем, алдаржы, Улуг-Хем, сайзыра!»...

Репортаж

Тываның Чазак Баштыңы Ш.Кара-оолдун үндүргөн Айыткалында «100 чылче базымнар» деп тускай төлөвилелдин иштинде **Тыва — арыг-силигнин болгаш корум-чурумнуң девискээри** — республиканың чурттагы черлеринин болгаш найысылалдың чаагайжыдылганын талазы-биле конкурсту чарлаан. Ооң кол сорулгазы — чүгле тиилекчилерни илередири эвес, чаагайжыдылга болгаш амыдырал культураның ниити деңгелин бедидери. Ооң-биле чергелештир «Спортту — бажыңнар девискээринче» деп, Шолбан Валерьевич бодунуң губернатор төлөвилелин база кириген. Чурттап ора бажыңнарывыс девискээринге уругларга ойнаар спортчу шөлдерни амгы үениң чараш херекселдери-биле дернир сорулганы салган.

Чарлаттыг төлөвилелдерниң кожуннарда кайы хире күүсеттинип турарын сонугуп, сургакчылаар ажылым аайы-биле июль 19-та Улуг-Хемниң төвү Шагаан-Арыг хоорайга четтим.

Кызылдан үнүптерге-ле, орук дургаар ажыл-иш хайнып турар, Улуг-Хемниң кыдында хоорай, суурларны таварып эртерге, кижини караанга дораан-на ээн, кагдыгандыг тудуглар илдиге бээр. Бо талазы-биле тус черлерде ажыл оожум чоруп турар-даа ышкаш сагындырар. Чайгы үеде чаас шоолуг чагаанындан ойт-сиген ындыг-ла кончуг эвес. Чеди айның ортан үезинде ойт-сиген өң кирип, хөлбеңейип чыдар боор чүве...

Шагаан-Арыгже кирип ораарга-ла, ийн орук аразында дуглаглыг КАИ ажылдакчыларының бажыңын эрткеш, хоорайның кыдыг кудумчунче эпп кирип келгеш, улуг чогаалчы К-Э.К.Кудажының ады-биле адаан кудумчуда бок овааланы бергенни эскердим. Улаштыр хоорайның каат бажыңнарлыг төп кудумчунга дүшкеш-ле, долгандыр турар делегей-биле таныштым, чиник машиналарын кудумчуда тарып каан теректер чанында тургузуп каан, изиг хүнде хөлеге дилеп турар хевирлиг, чурум-чыскаал чок, чараш эвес чорду. Машинаны тургузар черлиг болур болгай. Төп кудумчу болгаш хөлээшкен хөй, аай-дедир аргышкан машина-балгат, улуг-бичини чон. Кожуунуң чагырга бажыңына бардым, пятница хүнү болгаш арыглаашкын кылырын чарлаан болду. «Улуг-Хем» солунуң корреспондентизи Саяна Дандар-ооловна мени чылы-биле уткуп алгаш, ажыл-агыйы-биле, каксы-даа бол, таныштырды, чоокта чаа кылып эгелзэн уруглар ойнаар шөлдү уламчылап кылыр дээш даргалар шуптуында ажылдап турарын дыңнааш, ол шөлче чоруптум. Аңаа чедер

бээримге, кожун чагырга даргазы М.К.Анай-оол баштаан удуртукчулар болгаш шыырак оолдар ажылчын хептерлиг ажылдаан турлар. Дааш-шимзэнниг ажыл-иш хайнып турар шөлге бо даргалар-биле ажыл-агый-жы чугааны кылдывыс.

Мерген Кыргысович Анай-оол, Улуг-Хем кожунуң чагырга даргазы: «Тывага келир чылын эртер улуг байырлалдарга уткуштур ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оолдун чарлааны «100 чылче базымнар» төлөвилелде кирип турар хемчеглерни кожунда кылып эгелей берген бис. Бо күзүн кожунуң 90 база Шагаан-Арыг хоорайның тургустунганындан бээр 125 чылы

ны боттарының күжү-биле кылып эгелей бергеннери бар, оларның чижээнге Өдекпен Кыргысович Дагбаны хамаарыштырып болур, Шагаан-Арыгга ээн тудугну көдээ ажыл-агый продуктулары садар төп кылдыр «хуулдурар» ажылды эгелей берген. Кожуунуң төвүнде болгаш сумуларында юбилей бетинге чедир кылыр ажылдар-ла хөй. «Спортту — бажыңнар девискээринче» бо төлөвилелдин ажылы Шагаан-Арыгга каат бажыңнар аразында уруглар ойнаар шөлдү кылып эгелзэни каракка көскү, илден. Акша-хөреңги берге-даа болза, болдунар аргаларны ажыглап тургаш, акциялар, марафоннар эрттиргеш, шөлге тургузар уругларга таарымчалыг кылдыр амгы үени-биле кылган дериг-херекселди Новосибирск хоорайдан чагыдып алгаш, тургускан. Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич бистиң ажылывысты деткип, 300 муң рубльди берип дузалааны өөрүнчүг. Бо айның төнчүзүңге чедир шөлдүң ажылын доозар. Хоорай, сумуларның уруглар ойнаар шөлдерин чаартырын сайгарып чугаалашкан бис. Оон

Уруглар ойнаар шөл.

ногаанчыдылга ажылы, кудумчуга чырыкты тургузар, бажыңнар чоогунга уруглар ойнаар шөлдерни кылыр... Арыг-силигни шыдаар шаавыс-биле тудуп турар бис, 20 чыл иштинде аштаттынмаан шагаан-арыгжыларның төп турар богун ажылы-биле күш четпейн турар деп болур, чаңгыс үстүрер трактор бар, бо уруглар ойнаар чаа шөлде база ажылдап турар. Хоорайжыларның бок төгөр черин өскээр көжүрген. Эрги бокту ам-даа арыглаар, үстүрер ажылдар чоруп турар. Сентябрьда юбилейни эрттирери планда көрдүнген, аңаа чедир арыглаашкынны кылып доозар. Хоорайда 10 ээн, кагдыгандыг тудуглар бар. Бо талазы-биле хемчеглерни алган, күзелдиг сайгарлыкчылар ажылды кылып эгелей берген. Ам-даа хемчээни алыр тудуглар бар.

«Үлеерлиг кожун төвү» деп конкурса киржири-биле доктаалды үндүрген бис. Маңаа эки көргүзүлгелерлиг тиилээр болза, республика чергелиг мөөрейге киржир, оон-даа эки бурунгаар хөгжүүр арга бар. Чарлаттыг конкурстарны үстүнде демдегледим, аңаа немей «Күзелди боттандырар» («Воплощение мечты») деп конкурсту салым-чаянныглар аразында чарлааны онзагай. Конкурстарга тиилзэн шагаан-арыгжыларга өртектиг белектерни тыпсыр. Бистиң кожунда чидиг айтырыг, төрзэн черивистиң арыг-силини дээш ажылдаарывысты кыйгырдым.

Юрий Шагдыр-оолович Доржу, Хайыракан сумузуңуң чагырга даргазы: «Кожуун чагырга даргазы М.К.Анай-оолдун удуртулгазы-биле демниг ажылдап эгелзэн бис. Хайыракан сумузуңда бо чарлаттыг конкурстарга хемчеглер кылдынып турар. Арыглаашкын ажылы, ээн тудуглар талазы-биле дээш кызып ажылдап турар дизе, ажырбас. Суур адаанда ээн тудугларны эде кылып шыдаар улуска бээр талазы-биле айтырыгны тургускан. Чамдык кижилер шуут бузуп аппаарын бодап турар, ол ындыг эвес, ыяш ажылы кылыр чер азы рынок кылып ап болур. Чоокта чаа ажылдап эгелзэн, бо үениң дургузунда элзэн ажылдарны кылган, ам-даа шиитпирлээр айтырыглар хөй.

АВТОРДАН: кожунуң, хоорай болгаш сумунуң ажыл-агыйының дугайында чугаалашкан удуртукчуларым эрткен чылдан бээр ажыл-

дап эгелзэн. Ажылдап эгелзэ бүгү-ле айтырыгларны са чугаалашкан, бир эвес бо кожунуң чылдарда чогумчалы карып келген болза, ажыл аар болбас боор. Амгы кожунуң сайзыралыңга эң далды, бурунгаар хөгжүлдүң зар дээш эңизинге чедирер сор төрзэн черин бедик деңгелге кө бодап, тура-сорукут эгелзэни аразында билдим.

Бо хүнүң байдалын а кожунда эки-даа чүүлде четпестер-даа бар. Четпестер чүл? Хоорай кыдында бо чыл иштинде кичээнге а бо чылын хоорай чагырга аныяк даргазы хемчээни ап э Чараш, каат бажыңнар ча эзирик кижилер хоорайның базап турары чаржынчыг. четпзэн аныяк уруглар 60-70 лыг адазы ышкаш эр улу чурттап турарын кожунуң даргазы дүвүрел-биле чуга Шынап-ла, хирлиг, аныяк у кайда-даа хөй, Кызылда баз дең көскүлчү кижилер чок, олар ат-алдарывысты баксырадып Уруглар ойнаар чаа шөлдүң чаа-ла шуудап бар чыдар, даргалары безин ажылдап т ол чоокта элең-тендиң эзирик бичини-даа дуза кадыптар харь Кыдында көөрге ыянчыг-даа бүгү ажыл-херекке депутат астып алгаш, «чаштынып» олу демниг ажылдаар ужурулуг.

Эки чүүлдер хөй, Улу кожунуң чагырга даргазына чылын ажылдап эгелзэн М Кыргысовичиниң ажылын ш арыгжылар эки деп үнелед Кожуунда оруктар септетп ээн тудугларның хемчээни алга бажың тудуп алыры-биле үлзэн, амгы үени-биле ур ойнаар өңнүг, чараш шөлчүг ни чаартып турар, чаагайжы ажылы дээш хөй-ле ажылда хемчээни алган.

Чаа булгал чүткүдүп үн кээр арганың өззэн тывар, сайзырал болур. Ажылдың т кижилер бүрүзүнүң идепкейлиг гезинден кол хамааржыр. Ю ийнерни төлөпиг уткуп, бурун базап, сайзыралче алдаржы улуг-хемчилер!

Анисья ТЮ

Уруглар ойнаар шөлде ажыл кидин түлүк.

юбилейлеринге таварыштыр кылыр ажылдарның планын тургускан. «Тыва — арыг-силигнин болгаш корум-чурумнуң девискээри» чарлаттыг конкурса киржири-биле тускай доктаалды үндүрген, хоорайда болгаш сумуларда арыглаашкын ажылы үргүлчү чоруп турар, ээн, кагдыгандыг тудугларны сайгарып, ажылгыр, кежээ сайгарлыкчыларга берген, оларның аразында тудуглар-

ыңай кожуну, суму иштинде хөй-ле конкурстарны чарлаан, «Эң-не арыг-силиг хоорай, суму, албан чери, хуу бажың болгаш малчын аал», «Мээң чурттап ора девискээрим», «Мээң бажыңым — мээң шивээм», «Төрзэн аалым», «Чуртталга девискээрлеринге спортчу шөлчүгештер» деп кезектерге планнаттыг. Кылыр ажыл бажын ажыг, харысалга денди улуг. Ындыг турбуже кандыг-бир ажылды сегирип алгаш, эңизинге чедир кылыр ужурулуг, адак дээрге, эң ажыктыг күүседириң чедип ап чаңчыгар».

Виталий Викторович Сегбе, Шагаан-Арыг хоорайның чагырга даргазы: «Эрткен чылдың декабрь айда ажылдап эгеледим. Шагаан-Арыг — Тывада хоочун хоорайларның бирээзи, чурттагы чонун саны 10 муң ажыг. Үндезин чурттакчыларындан аңгыда, Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан көжүп келгеннер база хөй. Бо чылын кожунуң болгаш хоорайның юбилейин демдеглед эрттиреринге белеткенип турар бис. Хоорай иштинде кылыр ажылдар хөй: кижилер кылаштар (тротуарлар) болгаш машина оруктарына, чуртталга-коммунал ажыл-агыйына септелге, бокту аштап-арыглаар,

Эн тудугну Ө.К. Дагба көдээ ажыл-агый барааннары садар төп кылдыр кылып эгелей берген.

Авторнуң тырттырган тавы.

Тыва хүрешке хамаарыштыр саналдар

МӨГЕНИ КЫЗАГДАЙ БЕРДИ

Тыва хүрештин көрүштүү эленин эрес-кашпагай хүрештен база кончук хамаарыштыр, елер шалыпкын хүрешпейн, боттарын манап хүрежиپ туруп, көрүкчүлөргө шыланчыг, хүмэргылдааы солун эвес алаар. пагай, дидим хүреш — черле шүтүг. Тываның аваангыр, дидим жир мөгелериниң бирээзи — То-Куулар. Ооң чаныш-сыныш чок, м, дүрген хүрежири чараш-даа, шүтүг-даа. Хүрежиринге ол хире м-чаянныг мөге 100 чылда чүг-чүгүс катап төрүттүр деп улус ылажыр-ла болгай.

Дүшпөң хүрешке удур көрдүңдүрүмде кирилдени сайгарып эли. Ооң сорулгазы хүрештин шүтүүн чедип алыры бооп турар.

Тудуш саадай бээр, ону соксаткаш, дүрүм негелдезин күүседип, чаа тудуш мөгелерни кирип. Ону күүседип тура, мөгелерниң бирээзи хүндүлүг мөге атың эдилекчизи болза, ооң күзүн тудушунче мурнай кирип ап, баштай тудуш кылырын сүмелээр. Бо таварылгада хүндүлүг атың эдилекчизин хүндүлөп турары ол. Удурланыкчызы кандыг-бир аргазын бодап камгаланыр. Ындыг чүүл хүндүлүг ат чедип албаан, дуржулгазы эвээш мөгелериниң, эң ылаңгыя аныяк мөгелерниң, хүрежир эргезин кызагдал турары бо. Ындыг бооп-даа турар. Чижээлээр, 2009 чылда Сүт-Хөлге Наадым хүрежинге хоочун «Арзылаң» мөге шыырак хүрежир аныяк мөге таваржы бергеш, эгин содаандан туттунгаш, хөдөлбөй, хере тепкеш, манап

турар чорду. Тудуштуң саадааны дээш дүрүмде чаартылга езугаар аныяк мөге «Арзылаңның» күзүн тудушунга кирип бээр, «Арзылаң» октап алды. Ол «Арзылаңның» адын маңаа адаваайн. Шак-ла ындыг «дүрүм» езугаар база бир шыырак мөге Сылдыс Монгушту каап алды. Кызылга эрткен Шагаа хүрежинге Начын Монгуш биле Седен-оол Ким база ындыг кызагдалга таварышкан деп бодаар мен.

Ат-алдарлыг мөгең тудушунче өске мөгең кирип турары чөптүг эвес ышкыжыл. Ынчангаш дүрүмде чаартылганың негелдезин эде көөрүн саналдап тур мен. Эрес-кашпагай эвес хүрежир, арга ажыглаарыңдан ондаксынар, манап хүрежир мөгеңи шалыпкын хүрежи, аргалар ажыглаарын кызып турган мөгеңи тудушунга кирип бээр болза, чөптүг деп бодаар мен. Бир эвес тыва хүрештин дүрүмүңе ындыг чаартылганы кирип болза, мөгелерниң манап хүрежири чавырлыр, олар аргалар ажыглап, дүрген хүрежиринче чүткүлдүг боор деп бодаар мен.

Ат-алдарлыг мөгелерни хүндүлөвейн канчаар, ынчалза-даа хүрежип турар өйде оларның бедик спортчу ат-алдары, ачы-хавыязы артынга артар ужурулуг. Бо саналда кандыг-даа билиргээшкн чок, чөптүг эвес чорук-биле эптежилге болдурбазынче базым-дыр. Тыва хүреш дүрүмүн харыылап турар спорт комитеди, Владимир Түлүш, Өргөлээр Ондар ышкыжыл тыва хүрешти эки билер мөгелер мээң көдүрүп турарым айтырыга хамаарыштыр хажызыңга артпас боор деп идегээр-дир мен.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ,

хүрештин хоочуну.

Ак-Довурак хоорай.

ТУКТУ КИИСКИДЕР

Тыва национал хүрешке хамаарыштыр чамдык бодалдарыысты илередип, санал-сүмевисти улуг назынныг хоочуннар берип тур бис.

Бир-ле дугаарында, мөге салыкчыларын баш бурунгаар шилиир, белеткээр, өөредир херек. Шаг-шаандан тура мөге салыкчылары тыва хүрештин каастакчылары чораан болгай. Уран талантылыг, тывыңгыр-сагыңгыр, чечен-мерген, хөглүг, кашпагай мөге салыкчылары мөгелерниң болгаш чоннуң тура-соруун көдүрер. Хүрешкен мөгелер чанынга, оларның хөлгелери дег, анаа-ла кылаштажып турар бөгүңү ышкыжыл мөге салыкчыларының херээ чок. Хүреш үезинде чонну хөглөдип, мөгелерни сорул кирип турар мөге салыкчылары херек. Хүреш маргылдааларыңа мөгелерни болгаш көрүкчүлөргө эң-не сорул кирип, хүрешти чечен-мерген аас-дылы, аяңныг, чараш оюну-биле

болгай. Хүреш үезинде «Дөртөн аътты чарыштырар» дээн онзагай аялгалыг ыры күүседир албан, хүрештин гимни ол-дур.

Үште, хүреш шөлүңгө күрүне тугун ылап-ла киискидер. Хүреш болган черлерге чамдыкта күрүнениң ыдык тугун киискитпээн боор-дур. 2013 чылдың июль 21-де Чадаанага 16 хар чедир назынныг элээди мөгелер аразыңга хүреш маргылдаазыңга күрүне тугун тургуспаан болду. Дыка хөй мөге оолдар тыва иди, бөргү чокка хүрешти. Чараштыр девиринге оларны белеткевээн.

Хүреш үезинде чарлакчыларның сөс-домаа чевен-дир. Ааскыр-сөскүр, чечен, арыг тывалаар, тыва хүрештин аргаларын билер кижилерниң аразыңдан оларны шилиир, мөгелерниң хүрежин тайылбырлаарыңа оларны белеткээр херек.

Тыва хүрешти сайзырадыр дээр болза, суурларда спорттун тренер

каастаан мөге салыкчыларының шаңналдарын база доктаадыр чугула. Оон чүгө хүреш улам көрүштүг, солун боор.

Иин дугаарында, кажык октап, мөгелер хүрештирип деп чүвени амгы үениң аныяктары хамаанчок, шаандан бээр хүрежи келген хоочун мөгелер-даа, көрүкчүлөр-даа көрбээн болгаш билбээн боор-дур. Бо дүрүмнү кым кайыын тып эккелгенил, чогаадып кааныл? Тыва хүреш чаңгыс аай негелделиг, дүрүмнүг-ле

башкыларының харысалгазын улагаттырар, олардан негелдени күштелдирер херек. Бо талазы-биле көдээ черлерде ажыл ам-даа кошкак болдур эвеспе. Мөгелерге содак-шудак даараарын көдээ суурларга чүге организастан болбас боор.

Нитиэзи-биле бо чүлдө айыттыңан санал-сүмелерни хамаарышкан черлер өөренип көөр боор деп идегеп артым.

Кара-Сал ООЛАК.

Чыраа-Бажы сумузу.

ӨСКҮС УРУГЛАРНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

стиң редакцияга өскүс уруг-олгаш ада-иезиниң хайгаарак арткан уругларның чурт-ран-сава дугайында, дээди илге черлеринче кирерде иделер, өскүс уруглар азы-ыр деп турар өг-бүлелерден лар, телефон дамчыштыр ыг-лар хөйү-биле кээп турар. ыргыларга ТР-ниң Өг-бүлө ш уруглар херектериниң и-биле агентилелдин спестери харыыларны берген.

Бажың оочуру

15 дугаарлыг Федералдыг езугаар өскүс уругларның оочурунга бүрүткээрин бол-зы-харын 14 хардан 18 харга деп айтып каан. Бо хоойлуну инден бажың-балгат оочурун-р үезин эрттирип алган улус өй. Мооң мурнунда өскүс-га бажыңны оочур чокка бе-ган, ынчангаш бүдүн Россия-циязында өскүс уругларның балгат-биле хандырылганы — йтырыгда. Өскүс уруглар суд-тпири-биле бажың алыр эр-ону күүседир дээр, оларны-р бажыңнар чок. Ам бо үеде-руглар хайгаарап азы азырап-жилер ада-ие хүлээлгезиниң-езинге хамаарыштыр хоойлу-ылдың январь 1-ден эгелеп-ген. Бо каш чылдар иштинде-бо ажылдар көңүс чоруттун-рган. Өскүс уругларның чурт-жыңнары турган-даа болза, бир чылдагаан-биле азырап-ада-иелери, азыракчылары

азы ажаалда-тежээлде болгаш харагалал килдизиниң инспекторлары хайгаараваан, камгалап бербээн таварылгалар хөй болуп турар. Чижээ, харысалгалыг ажылдакчылар өскүс уругну үе-шаанда бажың оочурунга тургузуп, тайылбыр ажылын чорудуп турар, а кошкак ажылдыг инспекторларның ажылының түңнелинде мындыг байдалдар тургустунуп турган. Кол-ла чүве — тайылбыр ажылын күштелдирер. Агентилелдин талазындан республика дең-нелинге бо айтырыгны көдүрерге, өскүс уругларның бажың-балгадын камгалаар, оларның эргелерин камгалаар аңгы килдис турар болза эки деп санап турар. Назы-хар чет-пес уруглар боттарының бажыңын камгалап шыдавас болгай. Бо хүнге чедир мэрияда бажың алыры-биле судтун үндүрген 78 шийтпири бар. Мэрия суд шийтпириң езугаар бажың-балгат-биле хандырап ужурулуг. 63 өскүс уругга бажың туттунуп турар, ол тудугну август айда дужаар ужурулуг.

Өөредилге

Чамдык таварылгаларда хоойлуну эки билбизинден өскүс уругларны төлөп өөредип турар ада-иелер, кырган-авалар база бар-дыр. Ол үезинде ажаалда-тежээлде болгаш харагалал килдизиниң инспекторлары чедимчилиг тайылбырлап берген болза, олар мындыг байдалга турбас. Бо хүнде бар хоойлу езугаар, өөредилге черинче конкурстан дашкаар, бюджеттиг олутче кирер, долу күрүне хандырылганың кире бээр, өскүс уруг-

ларга чиигелделер хөй көрдүнген.

Ада-иениң эргези

Ада-иениң хайгааралы чок арткан уругларның саны — 5338, оларның аразындан бүдүн өскүс уругларның саны — 1307. Арткан уругларның ада-иези бар, өөренип, ажылдап турар. Оларның ада-ие эргезин казыткаш, хайгаарал чок дээш күрүне акшазы-биле азырап турар угбайлар, кырган-авалар дыка хөй. Сөөлүнде ол бичии уруг өзүп келгеш, дээди өөредилге черлеринче, ылаңгыя айыыл чок чоруктуң федералдыг албан черинче, прокуратура, суд, иштики херектер шугу-мунуң дээди өөредилге черлеринче кирер апарза, ылаңгыя оолдарга шаптараазыннар тургустунуп кээп болур. Ада-ие эргезин казыттырган доктаалды дедир ескертип болбас, бүгү чуртталгазында бичии уруг-га багай салдарлыг болуп артып каарын бодаар болза эки. ХБАБ таварыштыр хынаарга, ада-иези ада-ие эргезин казыткан деп акт бижидилгезинде кири бижип каан турар. Ону анаа 75 чыл иштинде шыгжаар, уругнуң херечилелинде ол бижик чок-даа болза, дөзүнде ол суд шийтпири чыдар. Ада-ие эргезин казыткан ада-ие дээр, шийттирген деп санаттырар-дыр. Чаш уругнуң келир үезинде оруун дуй шаап, моондактап турары ол. Бодунуң уруунуң ие эргезин казыткаш, уинуун азыраары-биле билдири-ишкннер бижип турар кырган-авалар бар. Уруум төлүн азыравас-тыр деп чылдагааныг. Бодунуң уруун ажы-төлүн кааптар кылдыр кижизидип

каан кырган-авага канчап бичии уругну бүзүрөп бээр бис дээр, хо-радаар. Олар чүгө бо хүнде акшазын алырын бодап турарлар. А херек кырында чаңгыс бажыңда кады амыдырап-чурттап олурар. ТР-де 905 кижии боттарының уйнуктарын, дунмаларын күрүнениң акшазы-биле азырап турар. Амгы үеде бичии уруглар кырган ада-иезинге хамаарыштыр билдиришкннер кирип турар апарган, силер чү-ге мээң ада-иемниң ада-ие эргезин казыдып, боттарыңарның адыңарга кылдырып алган силер деп айтыры-лыг. Ол шийтпири бисти дедир кылыңар дээр, ол болдунмас.

Көдээ

специалистер

Кожууннарда чурттап турар өскүс уруглар бажың алыры-биле хоорайга кээп чурттаксаар. Ын-чалза-даа бажың-балгатты чүгө уругнуң чурттап турган чериниң аайы-биле бээр. Бүдүн Тываның өскүс уруглары чүгө Кызылга бажың алыр бис деп баар болза, найысылалда бажың-балгат чедишпес дээрзин билип алыры артык эвес. РФ-тиң кайы-даа девискээрлеринде суурларны сайзырадып турар бол-ганда кожуун, сумуларга чурттаары дээр деп бодаар бис. Аныяк өзүп орап салгал дээди эртемни чедип ал-гаш, көдээге чурттаар болза, күрүне деткимчени көргүзүп турар болгай. Көдээге бүдүрүлгө ажыдып сайзы-радыр дээр болзуңарза, шупту таа-рымчалыг байдалды тургузуп бээр, Экономика яамызында аныяктарга

акшаландырышкынны тускайлап каан. Көдээ ажыл-агый яамызында мал-маган тударыңа дузаламчы акшаландырышкын көрдүнген. Көдээде чурттап турар аныяктар кожуунун, сумузуң сайзырадыр үе келген. Бо чылын өскүстерге ийи аал чурттаар чээрби бажыңны тудары планнаттыңан. Кожуун бүрүзүнүң чагыргазы каш бажыңны тударын боттары шийтпирлээр.

Уругну азырап

алыр дизе...

Өскүс уругларны боттарының ажы-төлүңгө немей азырап алыр деп турар социал байдалы берге өг-бүлелерден билдиришкннер база хөй. Оларның бажың-балгады бичии, оларны азыраар акша-төгери чедишпес болур. Ол өг-бүлелер боттарының ажы-төлүңгө акшазы чедишпейн турда, азырап алган уругларны канчаар азыраар деп турарыл деп, айтырыг тургустунуп кээр. Бис хоойлу-дүрүм-ге чагытыр болганыыста, аңаа даянып алгаш, ол социал байдалы берге өг-бүлелерге чөпшээрел бер-бес бис. Бичии уругнуң сонуургалын камгалаар болганыыста, ол бичии уругнуң эргелерин камгалап, чү-ле таарымчалыг байдалды (өскүс уруг аңгы өрээлдиг, азырап алыр азы хайгааралга алыр деп турар өг-бүлелерниң акша-шалыңы четчир бе дээш) бүрүнү-биле тургускан өг-бүлелерге бээр көрдүнген.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Ю.Л. АРАНЧЫН

Тура халыышкышның 130 чыл

АЛДАН-МААДЫРЛАР

(Уланчызы. Эгези №71, 73 «Шында»).

2. Тура халыышкын

Биче чаңгы биле Соржу мээрэн оларның элчилери аалдарга шапкылажып келгеш, «келбес болза, адып-боолуп кааптыңар дээн чүве, көк бөрүлөр» дижи, ээжектедип-девирийдип, көксенип-хөректенип туруп ыңай болганнар. Ыа аразында оорга шамнаткан кижилер бөлдүнчү хонуп келгеш: «Бисти 100 чылгы херээ дээш адып-боолуп кааптар дээн соонда бис ол чыышка барбас бис» — деп шиитпирлээннер. Дажыма биле Көк-Самбажыкка баштаткан кайгалдар Кара-Даг баарынче көже бергеш, аңаа чепсегленип, хайгыылчылар тургузуп, камгалалды холга алганнар. Ядыы арааттар ынаар сөктүп эгелзэн. Турлагга чыгып, чурттап турар кижилериниң саны 200 ашкан. Шыдажыр аргажок болу бээр, анаа-ла сөс чокка, удурланышкын чокка өлбөс дээш тыва арааттар чепсээн туткаш, тура халааннары ол-дур.

Улуг-Алаак чыыжы болбайн баарга, Дугар үгер даа амбын ноянче элчи шавыскаан. Амбын ноян Өлзей-Очур дунмазы Торлук мээрэнге оорларны туткулааш, үзүп шииткеш, кел деп дужааган. Амбын ноянның төлээзи келир мурнунда Даа кожуунун үгер даазы Дугар биле Бээзи кожуунун моол даргазы Сорукту Кара-Дагже улус кагыскаш, элтеп-чөптөп тургаш, тура халаан кижилерни тарадып, арбан сумуларынче эгидип чандыраары оралдашса-даа, оон чүү-даа болбаан. Тура халаан арааттар-биле дугуржулга кылдыртыр төлээде, амбын ноянның айбылааны дүжүметтер Аскак-Шиниң чалаң, Койнаа чаңгы, Молдурукшу чаңгы олар Кара-Дага ийи удаа барып, ээрешкеш, чадажып кааннар. Ынчап турда кайгалдарны кыгыртыр дугайында Дугар үгер даага саналдаан. Чыышче олар келбес дээрзин Дугар үгер даадан бүзүрөп билгеш, Торлук мээрэн амбын ноян Өлзей-Очурнуң дужаалына ооргаланып алгаш, оларны чыышче эккээр боор мен деп кордап, боду шерин эдертип алгаш, Кара-Дагже чоктаан. Боо-монгулуг шериг эдерткен Торлук мээрэн чоокшулап кээр, дургуннар чугаалажыр туржук, ок-боолуг халдааш, Торлук мээрэн баштаан шеригни Оргу-Шөлдөн ойлаташ, Хемчик кыдыына кирип сывыртпал чорудупкан.

Үстүнде адааныыс М. Адашпайның сактыышкынында мындыг чугула барымдаа бар: «Силерлерге чагыртырының орунунга Кара-Дагы хаан, Оргу-Шөлдү олбук кылып алыр бис. Силерлер бистерни оорландырып чоруткан силер, силерлер боттарыңар бистиң оорлап эккелген малывысты араңдарда үлештиңер» — дишкеш, монгуштарның, ондарларның байларының малын былаап ал, өлүрүп чип туруп бергеннер». Шак мынчаар эрге-чагыргаларга удур тура халыышкын эгелзэн.

Тура халыышкынның эгелзэн база болган үезин тодарадыры чугула апарган, чүл дизе 1943 чылда Д.Б. Данзын-оол «Алдан-маадырның тура халыышкыны 1879-1881 чылдар үезинде Бээзи болгаш Даа кожууннарның чуртунун девискээринге бооп турган» — деп бижээн. Бо даап бодаан угаазылалды шыныктыралын чамдык авторлар мынчага дээр оралдажып чорурлар.

Моон аңгыда чамдык улус алдан-маадырларның тура халыышкыны 1883 чылдың чайынында эгелзэн ирги бе деп бодап турар. Херек кырында тура халыышкынның өөскээн болгаш бастырган үезин тодаргай айтып турар документи-лер тыптып келген.

1953 чылда үнген ТДЛЭШИ-нин «Эртем демдегелдеринге» профессор В.И. Дуловтуң «Тывага национал-хосталгалыг шимчээш-кинниң болгаш аңгы демиселиниң төөгүзүндөн» деп чүүлү кирген болгаш ында тура халыышкынның үезин ылавылап тодарадырын оралдашкан. Моон соонда ол-ла В.И.Дулов Иркутскиниң күрүне архивинден «Оорлаан болгаш дээрбедээн малды урянхайлардан орустарга хавырып бээр дугайында илеткел» деп документини тып алган. 1883 база 1885 чылдарда Тывага чораан Чөөн Сибирьниң Кол эргелелиниң чанында онза даалгалар күүседир улуг дүжүмет Осташкин дээрзи ук илеткелди 1885 чылдың ноябрь 10-да бижээн болган. Осташкинниң илеткелинде тура халыышкын дугайында үнелиг материал бар. Осташкин ук демиселдин аңгылар аразында болганын бадыткап, тура халыышкын 1883 чылдың сентябрьда эгелзэн, а 1884 чылдың октябрьда бастырган деп айтып бижээн. Өске документилер туттурган дургуннарның удуртукчуларын 1885 чылдың мартта Улаастайга шаажылаан дугайында херечилеп турар. Ынчаарга үстүнде айтыкан үелер амбын ноян Өлзей-Очур биле оон оралакчызы Торлук мээрэнниң бижиктеринде база бар болуп турар.

Эрге-чагырга туткан кижилерге удурланып үнген дургуннар демиселин кыштың даржылгалыг байдалдарында уламчылаар, өг-бүлелерин азыраар, тура халыышкыннарже сөктүп келгеннерни чылыг оран-сава, хеп-сын, аш-чем-биле хандыраар төлээде, арга-хорга дилээр, чер болгандан мал, эт-сеп тыптынар ужурга таварышканнар. Дээрбедээшкынче кирбес аргажок болу берген, ол болза демиселдин озалдыг, кошкак талазы болур-дур. Бай-Тайга кожуунун Көп-Сөөк сумундан 83 харлыг Салчак Чашоол 1945 чылда мынчаар сактып чугаалаан: «Аалыыс Көп-Сөөкке турда, «дургуннар бис» дижи боо-монгулуг улустар шапкылажып кээр турду. Олар: «Бак аас-дылга кирген улус бис, биске болушпааже хоржок ийин, тараа-быдаа, алгы-кеш, боо-хөөдөн чүү барыл?» — деп айтырар, оон бээр болза, ап алыр, бербес болза, үжөп туруп алыр улус чораан».

Ийи-чаңгыс байлар туржук, Хемчик унунда бүгү байларның мал-маганын, эт-севин былаап алыр болза, оон күсели-биле байгы дургуннарны, олардан камгалал дилеп келген көвей арааттарны үр үеде хандыраар аргажок. Безин кыштың даржылгазы малдың шимизин чидир аргызып, кижилерниң сузун базыптар. Мынчангаш дургуннар арааттарга: «Бо чагыргага чагыртпас бис, тускай чагырганы боттарыыс тып алыр бис» — деп чугаалап, байларны дээрбедеп, оларның эт-малын, боо-чепсээн, аш-чемин, идик-хевин былаап алгаш, ядыы арааттарга үлөп берип, демиселдин одун чүшкүрүп турганнар.

1883 чылдың тос айда кайгалдар Узун-Белек, Сорукпай, Самдан, Лоодайжап, Араажы баштаан

араттар Саглагай, Бадыкай, Коңгаштай, Амыгылаң, Борбаккай, Балзан, Сарыг-оол, Түменчик, Балыйжык, Ак-оол, Дүптөн, Эрелчин, Серен, Сумуяа, Борбак-оол олар Дөрбеттин Далай-Хаан кожуунун мээрени Буянтогтог биле Кара-Сундуй сугларның 200 баш чылгы малын былаап алгаш, сывыртпал келгеннер. Ол-ла чылдың ноябрь айның 14-те Кожажар-Комбулдай, Самдан, Араажы, Севендей, Каткыжывай, Аалчымай, Чымба, Дарыма, Дугаржап, Сангын олар шупту 18 кижиге дөрбет байлардан 67 айттары, 2 шарыны былаап алгаш, сүрүп келгеннер. Ол-ла чылдың он ийи айның 6-да Көк-Самбажык биле Дажымага баштаткан дургуннар Садыаажык, Дажыпай, Самдан, Күзеңмей, Севендей, Араажы, Чымба, Аалчымай, Каткыжывай, Кожажар-Комбулдай, Комбуран, Дажыпай, Сангын, Сарыг-Доржапай олар Севендин чаңгыны тудуп алыр дээш чоруткаш, оон камгалал шеринге дыынмайн баргаш, оон 60 баш улуг-биче чылгызын, боо-хөөзүн, балдызын, аргамчы-сыдымын хунаап алгаш келгеннер.

Демисел хөрлээлзэн тудум чөрүлдээлер улам-на тодарал, дургуннарга уржуктар таваржып эгелзэн. Моон бир барымдаазы болза, он бир айда Дөрбеттен оорланып чораан кезек кайгалдар Севендин чаңгының оор херекке хамаарылгазын моолдарга чугаалап тура, чамдык оорларны дүжүметтер базырып, чажырып турар, а чамдыктарын аартыктап, кызыпкыйып турар дээр янзылыг каксы сөглээннер.

Кышты мөлдүк-калдык дөңгүп ажып алгаш, дургуннар каш бөлүк кылдыр үстүп, чазаглаар, чайлаа-лары-биле Шеми, Чыргакы хемнер аксынче, Кара-Тал, Шолук-Хову деп черлерге тарай көшкеннер. Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумуундан Тавак-Салыр деп шолалыг 75 харлыг Ооржак Хүргүлдүн 1942 чылда сактып чугаалааны: «1884 чылдың чазынында база чайынында дургуннар Шеми биле Чыргакы аксынга, Кара-Талга, Шолук-Ховуга турлаглап турганнар. Олар байлардан чүнү-даа былаап алыр, арааттарга үлөп бээр. Моон ужурунда оларже хөй улус барып турар чүве. Дургуннар ол шагның дарлал базымчазын көөр дириг-ле хөңнү чок, хосталгазы, эрге-шөлээзи дээш байлар база дүжүметтер-биле карак кызыл сегиржип турганнар». Сүт-Хөл кожуунун Хөлчүктүг сумузу чурттуг 84 харлыг Ооржак Чөлбөң 1942 чылда мынчаар сактып чугаалаан: «Олар баштайында, бурунгаартан шериг амдыызында келбээн турда, дүжүметтерге чагыртпас, оларның кыйгыртышкынын тоовас турган. Олар байларның адын мунуп, малын соп чип «Кара-Дагны хараал, Оргу-Шөлдү орун кылыр бис» деп чоргаар сөглөп турдулар».

Ол-ла Сүт-Хөлдүн Хөлчүктүг чурттуг 81 харлыг Ооржак Чотпа: «Дургуннар байларның эт-севин, мал-маганын анаа-ла хунаап ап турган» — деп чугаалаан. Ону бадыткап, Ооржак Василий биле Сасыкаа ийиниң чугаалааны болза: «Олар байларның, дүжүметтерниң болгаш ламаларның айттарын, шарыларын, хойларын, өшкүлерин хунаап алыр, ядыыларга шишиктиг бак чүве кылбас, харын оларга артыкшызын үлөп бээр, чамдыкта

аалдарга четкилеп келгеш: «Чүге анаа оор силер, эш-өөр, ужукур-орбас бе, дургуннап хостуг чорбас бе?» деп чугаалаар турган». Дургуннарның талалакчылар эвилелдеп, хөдөлип турар черлери «Хемчик, Чаа-Хөлдөн Өвүр чедир калбарган. Чамдык чижээ, Эдегей-нин сарыгларлары ышкаш, төрөл аймактар тура халыышкыннарны деткип, калбаа-биле киришкеннер.

1884 чылдың чайынында дургуннар Севендин чаңгыны тудуп алыр дээш Ишкынниң Арыг-Үзүү деп черге чеде бергеш, Севендин камгалалына күш четпейн, оон коданындан 17 шары былаап алган. Ол сегиржишкынге Шырбаң-Самбажык, Аалчымай, Каткыжывай онза үжүрүлөп, «дириг чорааш Севен-чикти көөр хөңнү чогуң, өштүг-өжээннин» көргүскеннер.

Арааттарның сактыышкынында хөй барымдааларның шыныын орус архив документилери бадыткап турар. 1884 чылдың чазынында Хемчикте орус садыгжылар телеграф дамчыштыр Иркутскиге Тывада болуп турар болушкуннарның шыңгы байдалдыын, 1883 чылдың август 24-те ат салган протоколду тыва эрге-чагыргалар мырыңай күүсетпес апарганын медегелеп телеграмма чорутканнар. «Урянхайлар кажанда мындыг кара туразында туруп көрбээн. Хемчик унунда урянхайлар дургуннардан дээрбечи бөлүктөр тургузуп, орустарны, урянхайларны хомудадып, сүүдедип турар тур» — деп, ук телеграммада бижээн. Шынавыла, 1884 чылдың чайынында хөлээзиннер орус садыгжыларга эгидер ужурлуг өрени төледир арганы тыва дүжүметтерге бербээн, моон ужурунда олар «урянхайларның кара туразында, чүнү-даа тоовас апарганын уржуу-биле өре төлээр мал хавырып шыдавас тур бис» деп каан хол үжүүн орус садыгжыларга берип турган. 1885 чылдагы Осташкинниң илеткелинде мынча дээн: «Тус черниң дүжүметтери оларларның кара туразында чоруун доктаадыр шаа чок болган, күш-биле бараан хунаап турар дугайында хомудаан орус садыгжыларга: «Бараанны анаа-ла берип туруп көрүңер» соонда кожуунувус-биле төлөп бээр бис, амдыызында бис оларга күш четпес тур бис — деп чугаалап турар тур». Дургуннарны баскан соонда 1885 чылдың июль айда үгер-даа Дугар биле Моол дарга Сорукту Осташкинге мынчаар тайылбырлааннар: «Шынында кызыгаарда чурттакчылар туржук, боттарының урянхайларын үптөп турган, тус черниң дүжүметтеринге чагыртпастай берген бужар бак ческинчиг кижилер орустарны хомудадып турган чүве. Ынчаарга олар ам шаажылаткан болдур ийин, мынчангаш орус садыгжыларны моон соңгаар хомудатпас дээрзинге идегээр бис».

Ниити түңнелди ап көөргө, судтан ойталааш, даглар, ховуларже көже бергеш, дургуннар боттарының байлары, дүжүметтери-биле, хамыктың мурнунда боттарының дорт чагырткан кожайлары-биле демиселди чорудуп, шыырак дээн тыва, моол, орус байларның малын калбаа-биле хунаап, дээрбедеп ап турган дээрзин үстүнде көрдүвүс. Мону барымдаалап көөр болза, дургуннарның демисели бүгү-ле мөлчүкчү дарлакчыларга удур аңгы демисели болуп турар. Харын-даа

ол демисел Чаа-Хөл, Барлгакы, Шеми, Чадаана, Хөбөра-Шай, Саглы девискэче хөрлээлөп, өске кожу дамчырынга чавыдай бечорук ноят-дүжүметтерни дун үндүр девидедип, хөлз Хемчиктиң ноят-дүжүметти дал шыңгыраанын ам кырип, дүвү-далаш-биле хөдлээннер.

1884 чылдың часкаарында Дугар үгер-даа Амбын-Самагалдайда таңмазынга четкеш, Хемчик дургундугайында бижимел дилеткелдин ноянга өргүп турар Дугар үгер-даа келир душтайың чанчын сайыды оорнар-биле шиитпирлиг дечорудар дугайында амбын Өлзей-Очурга база Барындун ноят-дүжүметтеринге дужаалдарны берген турганын ужуру чүдөл дизе, Духааны тыва эрге-чагыр хомудал билдиришкынне-рыны ап чадааш, Богдочаргылдашкан, моон-чиргаштыр орус эрге-чагыргадургуннар дугайында чаргычманчы эрге-чагыргалар кириген. Моон ужурунда сайыт дужаал үндүргени дидир. Амбын-Ноян Оюн, Тожу кожууннардаан Торлоренниң командьылының га шериг чыыр дугайында үндүргөн. Ол-ла чарлыкты үгер-даа болгаш дарга олар Хемчиктиң ийи кожу шеригни чыыр, дургуннар-биле режип эгелээр ужурлуг.

Чер-черге шериг чыылдылиге эгелзэн. Таңды ко-Ээрбек сумуундан Оюн 1942 чылда мынчаар сактылаан: «...Оюннуң беш сум 20-20 кижиге баа айттанган деп турар чүве, шеригже база чорудар депындыг болза-даа мени соксаткан, ол шеригни-рының мурнуу чарында бижики келген, ында дужаал болза: «Алдан-дургуннарны эйттенип, бергедээн тур. Олзи кожуунун даргазын турган, ам Даа кожуунун үгер тудуп алыр деп турлар. Чүве дээн төлээде, кенен, тенек шеригже чорудуп болбас».

Июнь, июль айларда далаш-биле чыгган шериг магалдайга мөөңнээш, аш-боо-чепсээн, күш-хүнезинилардан хавырып четчелээшлуг, арыглыг, даглыг чедайылдажыр, кижиге сүрө, аргаларны өөредип, боохараалдарын казап, карадары-чемэээн магадылап 300 хире шеригни кезектеп күлзэн. Шеригниң өөредыяк чоруткаш, Хемчикке ашшериглерге дургуннар дүгөөдежок, бак чүвөлери чухоптап-кочулап, «амытангхортан болган ол оор дэлери» кам-хайыра чокка тудар, өлүрер-чидирер дүгкыйгырып сургаан-даа. Сөай үнгелекте ол шериг чибиле моол хараалдар (заста) дамчыштыр Хандагайты уунчеп чорупкан. Амбын шерихараалдарны дыындырбасшивээ кылдыр быжыглаандургуннарның кырынче каранбидиргелип, мурнуу таладан бичырылып орган.

(Уланчылыг).

(Уланчызы. Эгези № 84
«Шында»).

Экии, Тибет!

Бистер Россиядан он ажыг аян-орукчулар мында келген болдус. Ийи аңгы программалыг бистер алды кижичүгө Кайлаш-долганар — Гогоо кылыр. Өске Гугз деп оранче баар, олар хонук-хуусаазы бистен хөй. Гмандуга бир хүн Пактакур деп дус шажынның хүрээлерин со-ургааш, эртенінде автобус-би-Тибетче, Кыдат кызыгаарынче калтывыс. Эрткен чылын бис бо-уктап Тибеттен бадып келдивис. Кыдат-биле Непалдың аразын-кызыгаар Ниелам-Ривер деп-иниң көвүрүүнде чүве. Көвүрү-тинге чедип кээривиске, эр, хе-жен непалилер бистиң авто-бус чанынга оочурлаптылар. Итиң чүгүвүстү чүктээр улус-е-дир. Ийи кызыгаар аразын-кандыг-даа чүктү машинага-дүрбес, чүгө хол-биле азы оор-а дажыглаар. Непалилер шак-чаар амыдыраар акшаны ажыл-ап турарлары ол. Чүк дажып-ар улустуң көвей кези — херээ-н улус. Олар хензиг хирезинде-геи аажок, кандыг-даа улуг-күтү чүве деп-даа бодавастар. а аныяк херээжен мурнунда ар-ылда эмер уруун чүктеп алган, ооргазында ийи сумканы чүктеп-ан бар чораанын көөрге, бо ки-ниң дузалаксаазы келир. Ынчал-бас. Бир кызыгаардан өске кы-гаарга чедир 1,5 км хире. Бир-киге 25 доллар азы 300 непали-ийни төледивис. Непалилерниң-издир кылыр ажылы ол: аян-орукчуларның чүктерин хүнзедир-едир ооргазынга дажып тура-кээрлер. Ооң кадында аразын-чүк дээш былаажып база ту-лар.

Өске күрүнө кирерде чүк-рентген таварты эрттиргеш, ки-терни металл дилээр аппара-а-биле хынаар болгай. Кыдат-ыгааржылар рентген соонда-каларны, рюкзактарны үжеп-а турлар. Мен чонун берге-хөй санныг хей-аът туктарын-зактың эң дүвүнче суп алган-и болгай мен. Оларны хавы-аппаар болза, болбаан херек!-тиң бөлүктө орус эрлерниң-ар дугайында номун, оон-даа-чүүлдерин хавырып аппар-ар. Тибетче Далай-Ламаның-ун, ооң дугайында ном кирир-уңза, сени кызыгаарже эрттир-даа. Дедир чоруур апаар сен. ыгааржылар бистиң ыдыктыг-арывыска чедир үжевейн бар-ар. Өрү чалбарып кагдывыс. даа тоовас бис. «Экии, Тибет!»-таныыр эживис-биле дег, мен-штивис.

Көвүрүгүнүң ыңдында 5 санныг-крауэр деп джилперлиг-иң деп тибет гид бисти уткуп-и. Бистиң чолаачывыс улуг-рак Сынаа деп эр болган. ыр бөмбүрээнде чок, кончук-кашпал эри-биле кылдын-бетон оруктап бедип бар чор

бис. Чүү дээр боор, кыдаттар-орук кылып турда кайгамчыктыг-уран мергежилдиг чон-дур бо. Хо-лум-биле кашпал кырында орукче-айтып: «Якло!» дидим. Ийи-чаң-гыс билирим «эки-дир» дээр тибет-сөстү эдип турарым ол. Чолаачы-выс Сынаа чүгө тибеттээр, англи-дылга чугаалашпас кижич болду.

Бистер ол хүн Ниелам деп 3750-метрде кыдат аян-биле кылган хоорайга хонгаш, эртенінде агаар-эвээш черге организм өөредир-биле шупту бедик даже аян-чорук-кылдывыс. Хөй каът бажыңнарлыг, 7000 кижилиг кашпал иштинде хоорайның кудумчуларында кыдат аял-галар, тибет дылда судур номчааны-дыңналып тур. Агаар эвээжинден-улустуң бажы аарып, шаг-шинээ-баксыраан мындыг. Бедик черже

кан хөй айтырыглар оларда шуут-чок-тур-ла. Бирээде, оларда ар-га-ыаш ямызы, ооң ажылдакчы-лары кайда боор. Ынчангаш час-дүжерже-ле олар: өрт-халап деп-кажан-даа дүвүревейн турарлар. Бистер харын, «ыаштыг боорувус-ка — экизин көрөм, өрт үзүлбес-тир» деп чоргаарлары ужу-луг улус-тур бис. Ол хамаанчок, оларда балды, хирээ деп-даа эт-чок, ону танывастар-даа. Тибет-тер селбегер ыттарлыг-даа болза, бистер дег «ыт согар ыаш чок» деп-халактавайн, муң-муң чылдарда-то-дуг-догаа чурттап чоруурлар. Тибет-— хая-даш-биле делегейде эң бай-күрүнө. Тывада база-ла хая-даш-хөй, ынчалза-даа ооң хөй кезиниң-кырында арга-ыаш үнген болгай. Тибеттер бажың тударда черден

Ол хирезинде кижичерле шыла-вас, могавас. Хол, буттар безин-көзүлбес, курулбас. Кызылдан Ша-гаан-Арыгга чедир чик машинага-олуруптарга шылап турганывыс-сактып турдувус. Бо дээрже, Ти-беттиң кайгамчыктыг чырык херел-диг, күштүг энергетиказының сал-дары деп билдивис. Тибетте орукта-кыдат шериг постуларының хөйү-кайгамчыктыг. Бо орук полиция-зы чолаачыларны, пассажирлерни-даңзы-биле, чамдыкта паспорт-би-ле хынаар. Кымның кайнаар чоруп-турарын доктаамал хайгаарап, демдегеп турар мындыг. Ооң ка-дында аян-чорукчулар-биле кады-бир күрүнениң айыыл чок чоруунуң-ажылдакчызы кады чоруур боор-чү-ве-дир. Ол кижич билдиртпес, гид-даа болур. Бир шилдиг карактыг

да ыдыктыг Кайлаш дааның бажы-моон көстүп турар. Индустар Шива-бурган ооң бажында чурттап турар-деп турарлар. Ынчангаш олар на-зынында Кайлашты оода чаңгыс-катап моон тура көрүп аарынга-четчир деп санаарлар. А Кайлаш-ты долганар — Гогоо, тывалаар-га, Эргил кылыр эрге чаалап аары-биле Индиясында лотерея ойнадып-турар улус чүве-дир, чүгө тиелек-чилер бээр кээп турар. Бистер эр-тенинде хөлдөн «дириг суг» чалап-алгаш, чанында хаяда бурунгу хү-рээни көрдүвүс. Мында хүрээлер-даглар баштарында, куйларда-турар чүве чорду. Российжи аян-чорукчулар ам ийи чарлы берди-вис. Кайлаш долганар алды кижич-бис, а Гугз деп хааннар ораны баар-улус өскээр чоруптулар.

Ам Манасаровар деп «дириг-суглуг» хөл дугайында. Хөлдүн-ужу-кыды талыгыр. Ооң мурнуу-талазында 7000 ажыг метр бе-диктиг Гималай сыны дуй чыдып-алган. Хөлдүн узуну 20 ажыг ки-лометр, дооразы 15 километрден-ара чок. Ооң суу бүргөгө-даа ка-жан-даа чалгывас элдептиг, дески-чыдар. Балыктыг. Бир кыдында-изиг суглуг аржаан база бар. Хөлдүн ханызы 80 метр чедип-турар. Дүвүнде чер иштинден үнүп-турар ойбак черлиг. Хөлче чүнү-даа октаптарга, кыдыныче үндүр-чалгыптар. Шала ханыладыр орту-зунче эштирге — болдунмас, агым-дедир кагар. Малгаштыг, курт-туг болганда эм хөл болбайн аан. Ооң кыдында чаңгыс-даа курорт, пансионат чок. Эриктери кедергей-арыг. Бо хөлдүн суу үр үе эртерге-даа, үрелбес. Ону эм-даа кылдыр, дом-даа кылдыр ижер. Ооң суун-ишкен улус аныяксыр. Хөлге-чораан аян-чорукчулар Манасаро-варга элдептиг хуулгаазын чүүл-дерни көргөш, видеокамера-биле-тырттырганнар-дыр. Хөл кырын-га чинге булут кээрге, адаандан-суг дамдылары өрү көдүрүлгөш, чуга көжөгө дег апарган болууш-кун-даа бар. Хөлдүн кырынга хе-нертен челээштер херелденгеш, өжүп, хып туруп берген таварыл-га-даа бар-ла. Индустар Манаса-роварны долгандыр Эргил кылып-турар улус-тур. Оруктуң узуну 104-км, ону 4-5 хонук иштинде чадаг-кылаштар. Манасароварның суу-«дириг» дээр кол чылдагаан мын-дыг чүве-дир. Октаргайдан келген-медээ кижич төрелгетенге Ыдык-тыг Кайлаш дааның шыпшыын-че хар кылдыр кээр. Ол меңги-же шилчири, а меңгилер чылып-бадып турар болганда, ол чавызай-бээрже, хүн караанга эрий бээр. Ол-эрээн суг Манасаровар хөлче кири-агар. А ол сугну кижилер бистер-ап турарывыс бо. Ону ижеривиске-бистиң организмивиске Октаргай-дан келген сугнуң молекулалары-үстүндөн келген медээни кири-птер. Черле харын Чер кырын-че медээ суг таварыштыр кижиче-кээп турарын бодум безин чаа-дыңнап тур мен. Үстүртөн келген-суглар хемнер, хөлдөргө шилчири. Оон черже база кирер. Бистер-хем-ниң-даа болза, кудуктуң-даа болза, суун албан ижер болгай бис. Ын-чанганда бистиң клеткаларывыс-че, мээ-медереливиске Октаргай-дан келген медээлер чаштынып-алган — код кылдыр кире берип-турары ол. Манасароварны шаг-шаанда Улуг башкы Гуру Падма-сахава ыдыктап сүзүглээн болгаш-ону долгандыр шажын езулалда-рын кылыр черлер кайы хөй бооп-турар.

(Уланчылыг).

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

хенертен үнүп болбас, ынчангаш-чоорту бедикке бисти чаңчыктырып-эглээни ол. Бистиң бөлүвүсте-шупту хоорай чурттакчылары улус, оларның аразында бистер дег аль-пинистер кайда боор. Аңаа ийи-хонгаш, даартазында оон өрү Сага-хоорайга хондувус. Бо хоорай-ның улуг кудумчузун кылып турар. Ында дээрже экскаваторлар, буль-дозерлер, погрузчиктер, хүүрек-терлиг, идер-тергелерлиг кижилер-кара-шаар. Болар ажыл кылганда-чаңгыс дем-биле шалыпкын кылыр-улус чүве-дир. Эртенінде Гималай-сынын 5200 м арт-биле ажып кел-дивис. Ам Гималайның соңгу тала-зынга барганывыс ол.

Бистер эрткен чылын-на Тибет-дээрже ыаш чок оран дээрзин-көргөн бис. Ам ол оранче кирип-келдивис. Барыын Тибеттиң чурт-такчылары кажан-даа ыаш бараа-ны: ыргак тал-даа, чаңгыс хара-ган-даа хамаанчок, ооң бүрүлерин-безин көрбээнер деп билдим. Оларда хөнү сыра, чаңгыс хадың-арга-арыг дугайында шүлүк-даа, ыры-даа чок болгай аан. Ыаш-би-ле, арга-тайга-биле бисте холбаш-

хая дажын халаска алгаш, оон үүр-мектелген халас дой, элезин-биле-быжыг бажыңнарны тудуп аарлар. Чем кылырда азы харлыг кыш-ажарда «оттулар ыаш, хөмүр-даш-херек» деп дүвүрөп база турбас-тар. Оттулар от-көзү база халас-— сарлык, хой мыаан хүн караан-га кургадып аарга-ла четчир. Ак-баштыг харлыг, меңгилиг даглар-долганган калбак шынааларлыг, бедик арттарлыг. Чамдык черлер-де — бедик тейлер дег агар-элезин-нер. Сарлыктарның хөйү муң-муң, оларны көөрге — кижич караа-шо-караңнаар, хойлар оон арай эвээш. Суг, көк-көк хөлдөр эндерик. Даштан кылган каш бажыңнарлыг-суурлар аразы талыгыр: Хемчик-бажыңдан Кызыл аразы хире-даа-боор. Ол хире ырак черде тибет-тер үш дугуйлуг уруглар чадаг-тергеи дег кыдат дизельдиг мол-дурга-тракторда үп-саап кырында-бөкпөлөжип олуруп алгаш, шаап-чоруурлар. Кабиназы чок молдур-га-тракторнуң шакта дүргени 30-40-км хире турган боор. Бистер Транс-тибет автомагистраль-биле сүржүп-алган чоруп ор бис. Бо асфальты-лыг орук чөөн Тибеттен барыын-талада Синцзянь-Уйгурже кире-берген. Оруктуң дески деп чүвези-мен блокнотумга анаа бижиттинип-орар мен. Кара асфальтыда чаң-гыс-даа бичии оюлган чер, доора, узун дургаар чарыктар муң кило-метрде чок. Боларның асфальт-кылыры бир өске технологиялыг-деп билдим. Тибетте агаар-бойдус-Тывада дег дошкун болгай. Ынчал-за-даа талыгыр бедикте болган-да хар, соок, хат-шуурган бистен-артык деп бил. Бистер бир хүнде-8-10 шак иштинде чоруп турдувус.

эр бар чораан, ыңдыг кижич ол эвес-ирги деп чугаалажып чор бис.

«Дириг суглуг» хөл

Кыдатче, Тибетче киргенден-бээр дөрт дугаар хүнүнде кежээ-ликтей Манасаровар хөлге чедип-келдивис. «Дириг суглуг» хөлүвүс-бо болгай. «Дириг», «өлүг» суглар-дугайында кижич тоолдардан-на-дыңнаар боор. А бистер хөлдүн-барыын талазында турар аян-чо-рукчулар хонар гестхауска азы-хонар черге келдивис. Бир өрээлге-чеже-даа кижич чыдар чүгө орун-нар бар өрээлдер-дир ийин. Чем-ненир чери — өске өрээлде. Бо-хуулгаазының хөл — 4558 метр-бедикте. Бисте ыңдыг бедик даг-даа чок, булуттар ыңды-дыр. Де-легейде эң бедикте чыдар арыг-суглуг хөл-дүр. Хөл кыдыынга-баргаш, амзаан, шынап-ла, Тыва-ның арыг-кылаң дамыраа-ла, дус-чок. Хөлдүн эринде 200-300 метр-чер суглуг, ортузу доштуг хевээр. Хүн ашпаанда оода эштип, чыдып-алыр. Хөл дүвү Чедер дег малгаш-тыг, курттарлыг. Сугнуң соогу —-каракты шийипкеш, чыдып болур. Эртенінде чунуп кээривиске, кижич-холу донуп турар болган. Чону-вуска, бистиң деткичилеривиске-амзадыры-биле кола шилдеринге-5 литр «дириг сугну» чалап алды-выс. Бир эвес курунелер аразында-самолеттарга чүктү 23 кг хөйүнү-алыр турган болза, бүдүн бидон-иштинден-даа алган болза деп-бодап. Мында индустар — Индия-ның чурттакчылары эндерик. Олар-чуртундан чик машиналарлыг кээп-турар болгаш канистра-канистрасы, бидон-бидону-биле «дириг суглап»-турлар. Соңгу талада даг артын-

ӨРТТЕРГЕ БУРУУЛУГЛАР — УРУГЛАР

Уругларның кижизидилгези школа назыны четпээнде-ле эгелээр. Бичи уруглар от-биле кичээнге болурун эки билеринге, хай-халапты болдурбазыга улуг кижилерниң — ада-иениң өөрединден, чагып-сургаарындан кончуг хамаарылгалыг болур. Улуг кижилерниң хүн бүрүде хыналдазы, от-биле кичээнге болурун чаңчытырары база өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнерин сагыры — бо бүгү уругларга чаңчыл кылдыр шүңгээттинип алыр болгаш бүгү назынында утундурбас бооп артар. 7 харга чедир уруглар ойнап тургаш, бо-ла улуг кижилерниң кылган херектерин, чоруун, оларның хөдөлүшкүннерин өттүрер, катаптаар дээрзин илередип тодараткан. Бичи уругларның сонургаачалы кончуг-ла. Ол шупту чүвени дүрген билип алгаш, шенексээр, бир-ле дугаарында чырык болушкуннар, чүүлдер оларны сонургадыр. Оларның базым бүрүзүнде таваржып турары оттан солун чүү турар боор. Ачазы отту шалкан — кыва берген, суугуда ыяш хып, от чалбышталып чыдар. Уруглар өскөн тудум, оларны сонургадып турар

айтырыглар көвүдээр, ойнаар оюннары аңгы-аңгы болгулаар болгаш боттарының хөдөлүшкүннеринге олар шийтпирлиг, баш миннир апаарлар. Баш миннир чорук, ылаңгыя уруглар чааскаан турар үеде, илереп кээр. Уруглар бажыңга азы квартирага чааскаан арткаш, от-биле ойнаарындан дидинмес, сууга саазын кыпсырын күзевес, ада-иези ышкаш плитка, шай хайындарар хөнек азы өске-даа электрбиле ажилдаар херексел кожарын оралдашпас, кажан-бир көргөни ышкаш кудумчуга от кывыспас дээрзинге бүзүрелдиг бооп болбас.

Болган өрттерниң чылдагаанын сайгарып көөргө, уругларның от-биле кичээнге болурунун чаңчылы чок, улуг кижилерниң хайгааралы четпес болгаш уругларның дыштанылганын шын организаптап билбизинде бооп турар.

Ынчангаш бажыңга чугаа азы уруглар садтарына, школаларга кичээлдер үезинде, ылаңгыя назы-хары бичи база эге класстарның өөреникчилери-биле өрттүн айыыл чок чоруунун хемчеглериниң дугайында чугааны чорудуп тура, улуг кижилер чок турда уруглар от-биле ойнаанын соонда аар уржуктарга чедирип болурунче улуг кичээнге салып, эки тайылбырлаары чугула.

Эң-не кол чүүл, кыска үеде-даа болза, уругларынары суугуда от хып чыдар, электрлиг херекселдер кожуп каан бажыңнарга арттырбар. Бажыңга эң-не камгалап чок, от-биле демиселге күш чок бичи кижилер арттар дээрзин утпаңар.

Орлан ОЮН,
Кызыл хоорайның
өртке хайгаарал талазы-биле
күрүне инспектору.

Байыр чедиришкени

Бистиң ачавыс, күш-ажылдың болгаш коммунист партияның хоочуну Чалчык Аралдуевич ОНДАР 2013 чылдың июль 26-да 70 харлаан юбилейин демдегеп эрттирер. Ол хөй-хөй чылдарда комсомол, партия райкомнарынга болгаш совет күрүне органнынга чедиш-кинниг, шаңнал-макталдыг ажилдап чорааш, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Ачавыс — В.И. Ленинниң 100 чыл оюнга, И.В. Сталинниң 130 чыл оюнга, С.К.Х. Тока-ның 110 чыл оюнга тураскааткан, фашист Германияны тиилээнден бээр 20 чылы, 30 чылы, «Күш-ажылга шылгалар» медальдарның эдилекчизи. Үш кыстың, бир оолдун үлгерлиг адазы, уруглары бистерни шуптувусту дээди эртемниг кижилер кылдыр кижизидип өстүргөн.

Ачавыс Чалчык Аралдуевичке быжыг кадык-шылды күзеп, бистиң аравыска, дөргүл-төрелиниң аразыңга хөй-хөй чылдарда кадык-чаагай чурттаарын күзеп тур бис.

Уруглары, оглу, өөнү

Динзеңмаа Бадан-ооловна АЙЫЫШ, Майнан-оол Салчак АЙЫЫШ бо хүннерде 50 чыл кады чурттаан юбилейин демдегеп эрттирер. Күнчүвүс, бээвиске каң дег кадыкшылды, хөй-аады бедик, тура-с-с бооп, хөй чылдарда бистиң-биле өөрүшкү-маңнайлыг чурттаарын ирээдивис!

Бадан-оолдарның өг-бүлө

Бистиң энерелдиг, ынак ававыс Айлаңмаа Очур-Хөөевна ШЫД 26-да 55 харлаан юбилейин демдегеп турар. Эргим кижизидилгезинин улуу болгаш думаларына идегелдиг чөлөңгилеш бооп турар. Ол 4 ажы-төлүн өстүрүп, эртем-билигге чедиргеш, өгөлөп-башта-даа биске арга-сүмө кадып, эриг сеткилинден дуза-дөмөк болуп турар. Ававыс бүгү назынында Эрзин кожунунун Бай-Даг сумузунга үрө-диг, шаңнал-макталдыг ажилдап, хөй-ниити ажылынга шылгалар. Байырлалын таварыштыр ававыска чалбыштыг изиг байыр чедир-өртемчейниң өңгүр чараш чечектерин чүрээвистен сөңнээр-дир бис.

Амыдырал чаяакчызы
Алдын хүн дег авайымга
Ажы-төлүн, уйнуктарың
Аас-кежиин күзеп тур бис.
Байырланчыг 55 хар
Бөгүн сенде аалдап келди.

Бурган чаяан хүнүн-биле
Байырымыс хүлээп ал кел
Ажыл-ишчи, алдар-аттың
Авайым сээ мөгөөр мен.
Ам-даа бистиң аравыска
100 хар чедир чуртта, ав
Башкирияда хөй-хөй
Аида Александровна

Администрация Овюрского кожууна
объявляет аукцион

1. Форма аукциона: открытый аукцион.
2. Муниципальный заказчик, адрес: администрация Овюрского кожууна, Республика Тыва, 668130, Республика Тыва, Овюрский кожуун, с. Хандагайты, ул. Ленина, д.2, тел.8-39444-21-3-64; 21-3-40;
3. Решение о проведении открытого аукциона: постановление администрации Овюрского кожууна от 26 июня 2013 г. №279.
4. Торги проводит уполномоченный орган — комитет по управлению муниципальным имуществом администрации Овюрского кожууна. Адрес: 668130, Республика Тыва, Овюрский кожуун, с. Хандагайты, ул. Ленина, д.2, тел. 8 (394-44) 21-340, контактное лицо — Хуурак Кызыл-ооловна.
5. Предмет аукциона: продажа земельных участков в собственности физического лица.
6. Срок предоставления заявки об участии на аукционе: от 26.07.2013 г. по 21 августа 2013 г.
7. Форма заявки, адрес приема заявок на участие в аукционе: установленный образец принимается по адресу: 668130, Республика Тыва, Овюрский кожуун, с. Хандагайты, ул. Ленина д.2, 2 этаж.
8. Место, дата и время проведения аукциона: 668130, Республика Тыва, Овюрский кожуун, с. Хандагайты, ул. Ленина, д.2, 2 этаж, №8, 25 августа 2013 г. 10:00 часов.

Для получения дополнительной информации об объектах торгов, порядке проведения аукциона, об условиях договора обратиться по телефону организатора аукциона.

Краткая характеристика земельных участков

№ лота	Местоположение	Площадь, кв.м.	Разрешенное использование	Кадастровый номер	Первоначальная цена
1.	Овюрский район, с. Хандагайты, ул. Ленина, д. 19 а	676	Индивидуальное жилищное строительство	17:07:0301046:104	10100

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Овюрского кожууна

Чарлал! Чарлал! Чарлал!

ДОТ ХАРЫЛЗАА:
«Күш-ажылчы
эргелерин
билир сен бе?»

Август 22-де 10-шактан 12-шакка чедир ТР-де Күрүнениң күш-ажыл инспекциязының инспекторлары-биле номчукчуларның аразыңга «дорт харылзаа» шугумун «Шын» солунун журналистери эрттирерин дыңнаттывыс. Чалаткан аалчылар: ТР-де Күрүнениң күш-ажыл инспекциязының кол инспектору Чечек Санн-ооловна Юша, ооң оралакчызы — эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле инспектор Аяна Ортун-ооловна Биче-кыс, күш-ажыл айтырыгларының талазы-биле инспектор Геннадий Өпей-оолович Сат.

Акша-шалыңны үезинде бербейн азы чылдагаан, дужаал чок эвээжедип бадырғаны; байырлал, дыштаныр хүннерде ажилдаан түңнелинде акша төлөвирин төлөп бербээни, ээлчеглиг шөлээже ажил берикчизи салбайн турары болгаш ооң төлөвирин саададып турары; ажилдан чылдагаан чок үндүрткени дээш азы силерниң эргенер хажыттынып турар таварылгаларда айтырыгларны салып болур силер.

Харылзажыр телефоннар:
2-01-35,
8-923-383-78-88.

Садып алырының дугайында
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60,
телефон/факс (39422)4-85-29.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 175 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каъттан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур.
Өртээ 1 м² 33000 рубльден өрү.

ШЫН

ТУРГУЗУКУЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажил-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи — 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлөттүр килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6921. Чагыг 85. Номерни парлагаче дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика тарапын биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээ. Херекчизилер — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияга берилер. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.